

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
Педагогически факултет
Катедра: „Психология“

Майа Бисерова Фьодорова-Радичева

**СОЦИАЛНИ ИНТЕРАКЦИИ ПРИ УЧЕНИЦИ
СЪС СПЕЦИФИЧНИ НАРУШЕНИЯ НА
СПОСОБНОСТТА ЗА УЧЕНЕ**

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертационен труд за присъждане на
образователна и научна степен „доктор“**

в област на висше образование 3. Социални, стопански и правни науки;
професионално направление: 3.2 Психология;
докторска програма: „Специална психология“

**Научен ръководител:
проф. дпн Дора Стоилова Левтерова-Гаджалова**

Пловдив, 2021

Дисертационният труд е обсъден и насочен за публична защита пред научно жури на заседание на Разширен катедрен съвет на катедра „Психология“ към Педагогически факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“, проведено на 30.03.2021 год.

Дисертационният труд е с обем от 299 стандартни страници, от които 260 страници основен текст, включващ 14 изображения, 150 таблици и 57 графики; 31 страници приложения и 7 страници описание на използваната литература, която включва общо 92 източника - 67 заглавия на кирилица (включващи 2 нормативни акта) и 25 заглавия на латиница (включващи 1 нормативен акт).

Структурата на дисертацията включва увод, три основни глави, изводи и препоръки, заключение, списък на публикациите по темата на дисертационния труд, списък на използваните съкращения, списък на изображенията, списък на таблиците, списък на графиките, списък на използваната литература и 5 приложения.

Изказвам най-искрените си благодарности на проф. дпн Дора Левтерова за съветите и насоките, гласуваното доверие и изключително професионалното научно ръководство.

Благодаря и на доц. д-р Маргарита Русева за блестящо проведения обучителен курс по използване на статистически софтуер в хуманитарните науки.

Дълбоки благодарности и признателност на целия екип на Педагогическия факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“ за знанията и подкрепата по време на цялото ми обучение.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 07 юли 2021 год. в 11:00 часа в Заседателна зала в Педагогически факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“ на открито заседание на научно жури в състав:

1. проф. дпсн Ваня Матанова
2. проф. д-р Цанка Попзлатева
3. доц. д-р Митко Шошев
4. доц. д-р Юри Янакиев
5. проф. дпн Дора Левтерова

Материалите по защитата са на разположение в Библиотеката на Педагогически факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“.

Автор: *Майа Бисерова Фьодорова-Радичева*

Заглавие: *Социални интеракции при ученици със специфични нарушения на способността за учене*

Съдържание:

УВОД.....	4
Обект, предмет, цели и задачи на дисертационния труд	4
Хипотези	5
Първа глава: Теоретичен преглед и позиции по нормативни документи	5
Втора глава: Дизайн на изследването	8
Цели и задачи на изследването	8
Методически основи на изследването	9
Изследване на съгласуваността на „Аз-образ“-а	9
Адаптирана скала за самочувствието.....	14
Адаптирана графична беседа „Моят кръг на общуване“	18
Социометрично изследване	20
Трета глава: Анализ на резултатите	21
Проверка на хипотези.....	21
Проверка на хипотеза 1:	21
Проверка на хипотеза 2:	25
Проверка на хипотеза 3:	30
Проверка на хипотеза 4:	35
Проверка на хипотеза 5:	39
Проверка на хипотеза 6:	41
Проверка на хипотеза 7	46
ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ:.....	46
ЗАКЛЮЧЕНИЕ:.....	48
ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	49
Теоретико-методически приноси:	49
Практико-приложни приноси:	49
Библиография:	50
Списък на публикации по темата на дисертационния труд:	53

УВОД

Специфичните нарушения на способността за учене (СНСУ) са част от комплекса нарушения, които са в основата на възникването на специфични образователни потребности (СОП). Макар и не често срещани, те са особено актуален проблем в контекста на концепцията на приобщаващото образование, поради необходимостта от съставяне на единни методики за изследвания, образователна и терапевтична дейност, които могат да бъдат въведени масово в образователната система. В условията на прехода от интегрирано към приобщаващо образование се наложи неотклонно необходимостта от цялостно разбиране и солидна теоретична основа за всички типове СОП. А тъй като СНСУ са сред най-слабо проучените към момента нарушения в условията на училищната среда, настоящото дисертационно изследване е натоварено с очакване за актуалност.

Създаването на единен модел на работа с конструкта винаги е проблем, свързан с провеждането на редица изследвания и анализ на широк спектър от фактори, влияещи върху изследвания проблем. В настоящия дисертационен труд е разгледана главно социализацията на учениците със СНСУ в тяхната среда. Потърсени са взаимовръзките, влияещи върху формирането на единството на „Аз-образ“-а и самочувствието им, и характерните за СНСУ нарушения на когнитивно-познавателната дейност „отвътре-навън“. Съществуването на специфики в усвояването на училищните умения (най-общо - четене, писане, смятане) у изследваните лица, без съмнение оказва влияние върху усвояването и формирането не само на тези умения, но и върху цялостната познавателна дейност и психологическото развитие на децата. Цяла плеяда, основополагащи за развитието на личността, фактори се повлияват от затруднената обработката на информацията в различните модалности. Когнитивното развитие на личността е важно не само за академичното развитие на децата, но и в нейните интерпретации и взаимодействия със социалната среда. Разчитането, декодирането на емоциите на околните, заучаването и прилагането на социалните норми, усвояването и прилагането на моралните съждения са само част от сложните когнитивни процеси, които са неизменна част от общуването и социализацията в средата. Точно сложността и многомерността на когнитивните процеси у човека е причина настоящата работа да търси възможни характерни особености в социалните интеракции на учениците със СНСУ.

В съвременния модел на приобщаващо образование, децата със СНСУ са поставени в среда на връстници, преобладаващо, без каквито и да е затруднения в усвояването на знанията и уменията, заложили в програмата на училищното обучение. Те не само учат, но и развиват личността си във взаимодействието си с тях. Наред с всички ползи от този тип общуване е възможно да съществуват и отрицателни ефекти. Те биха могли да се пораждат от състезателния на моменти характер на училищното обучение и неспособността на учениците със СНСУ да усвояват някои знания и умения със скоростта и пълнотата, с която техните съученици се справят. Този аспект на проблема в повечето изследвания остава някак встрани от общата картина, като връзката му с изграждането на социалните аспекти на личността и нейната вътрешна конгруентност остават слабоизследвано поле в психологическия спектър. Затова и настоящия труд се фокусира и върху този аспект на проблема, търсейки възможните допирни точки между нарушението и формирането на личността.

Обект, предмет, цели и задачи на дисертационния труд

Обект на настоящото изследване е социалната среда в училище.

Негов *предмет* се явяват социалните интеракции и взаимоотношения при ученици със СНСУ.

Спецификата на обекта и предмета на изследването, поставят в центъра, в качеството на *основна цел* на дисертационния труд откриването на нови и изследването на вече установени закономерности в структурата на социалните интеракции на учениците със СНСУ в социалната среда в училище. По пътя на реализирането на тази основна цел в изследването се търси конкретика във връзката между съгласуваността на „Аз-образ“-а, самочувствието и социалните интеракции на учениците със СНСУ.

За постигането на поставените цели е необходимо да се изпълнят няколко комплексни задачи. Тези *задачи* включват:

- Извършване на анализ на научната основа и теоретичната постановка на изследвания предмет.
- Създаване на подходящи методики за изследване на поставения проблем.
- Изследване на обекта на дисертационния труд – социалната среда в училище, с подходящите за целта методики и инструменти.
- Откриване и анализиране на проявилите се връзки, отношения, зависимости и специфики.
- Дефиниране на специфични разлики и характерни особености в социалните интеракции на учениците със СНСУ.

Хипотези

Хипотезите, които настоящият труд има за цел да провери, са:

1. Допуска се, че съществуват характерни различия в социалните интеракции на учениците със СНСУ.
 - а. Ако такива разлики съществуват, то те ще са в посока на повече положителни интеракции и избягване на конфликтни такива.
2. Предполага се, че учениците със СНСУ демонстрират по-ниска съгласуваност на „Аз-образ“-а. (по-малка степен на съответствие между самооценката на „Аз-идеален“ и „Аз-реален“)
3. Предполага се наличието на завишено, спрямо показваното от връстниците, самочувствие.
4. Съгласуваността на „Аз-образ“-а и самочувствието на учениците със СНСУ не са полово специфични.
5. Счита се, че при учениците със СНСУ, самочувствието е пряко свързано със съгласуваността на „Аз-образ“-а.
6. Допуска се наличие на зависимост между броя и насочеността на социалните връзки и нивото на самочувствието и съгласуваността на „Аз“-а.
 - а. Предполага се, че тази зависимост се изразява в повишаване на самочувствието и съгласуваността на „Аз“-а, при повече положително насочени социални интеракции.
7. Предполага се наличието на нереалистична оценка на социалните им отношения в ученическия клас при учениците със СНСУ.

Първа глава: Теоретичен преглед и позиции по нормативни документи

В тази глава е представен преглед на теоретичната постановка на двата основни аспекта на разглеждания проблем, както и кратък преглед на основните нормативни изисквания, заложиени в законодателството, касаещо приобщаващото образование.

В точка 1.1. Специфични нарушения на способността за учене са разгледани основните дефиниции, с които се характеризира нарушението в научната област. Направен е и обзор на историята на дефинирането на понятието.

За първи път терминът „**specific learning disabilities**“, като термин за специфични неспособности (липса на умения) за учене при децата е използван от Самюел Кърк (Samuel Kirk) в 60-те години на ХХ-ти век. До 2001 година основно се използва терминът „специфични обучителни трудности“, но поради недобрата диференциация на този превод, постепенно спектърът на нарушенията, които започват да се включват под този общ термин, толкова се разширява, че започва да се измества основната ос и същността на конструкта. Това налага да се потърси по-точен превод, който да отразява спецификата на спектъра нарушения на български език. Затова, Матанова през 2001 година предлага по-точен превод – „специфични нарушения на способността за учене“ [Тодорова, 2016]. Левтерова (2005), обособява две основни понятия:

- **specific learning disabilities** - специфични нарушения на способността за учене при съхранени сензорни входове, съхранен интелект и възможности за адекватно обучение

➤ learning disabilities – трудности в обучението вследствие на интелектуален дефицит, слухови увреди, зрително затруднение, тежки емоционални разстройства, поведенчески проблеми или влияния на средата. [Левтерова, 2005, стр. 5]

В отделни три подточка (1.1.1.; 1.1.2. и 1.1.3.) са разгледани сравнително основните позиции на учените в българската, американската и руската психологически школи. Повечето от българските автори [Левтерова, 2005; Тодорова, 2016; Матанова, 2003] се придържат към дефиницията на американската школа, като я доразширяват и конкретизират, благодарение, както на изследванията на другите им европейски колеги, така и на своите собствени. В същото време, позициите на българската школа по проблема са особено перспективни, тъй като отчитат и теоретичните постановки и резултатите от изследвания на множество руски учени. Както вече беше споменато, именно американската психологическа общност въвежда първоначалната дефиниция на СНСУ: „Деца със специфични нарушения на способността за учене (specific learning disabilities) показват разстройство на един или повече основни психологически процеси, включени в разбирането или използването на говоримите или писмени езици. Те могат да са проявени в разстройства на слушането, мисленето, говоренето, четенето, писането, спелуването или аритметиката...“ [The First Annual Report of the National Advisory Committee on Handicapped Children, 1968, p.34] Хамил (Hammil, 1990) прави доста пълен и точен обзор на различните гледни точки и дефиниции за СНСУ в САЩ. Според неговото изследване почти всички дефиниции, давани от американски автори включват няколко съществени елемента – интраиндивидуален произход на нарушението, наличие на минимална дисфункция в централната нервна система, нарушения в езика, академичните постижения, като всички по-нови дефиниции (от 1988 година насам) отчитат и наличие на нарушения в мисленето [Hammil, 1990, стр. 81]. В традиционния клиничен подход на руската специална психология, специфичните нарушения на способността за учене се класифицират като частична (парциална) ретардация, която се описва като незрялост на отделни функции и страни на психиката, като учебните навици – четене, писане, смятане или различни свойства на личността [Сорокин, 2003, стр. 93]. Оттук може да се заключи, че основната разлика в гледните точки се състои във възприемането на СНСУ, като разстройство или като забавяне в процеса на развитие. За да се достигне до същността на значението на тази разлика е необходимо да се разгледа това, в което всички описани до тук автори са единодушни. Съществуването на невропсихологическа база за възникването на тези проблеми.

За това и в отделна подточка (1.1.4.) е представена невропсихологическата перспектива на нарушението. Въпреки трудността в откриването на конкретни мозъчни аномалии при хората със СНСУ, като цяло, повечето автори, работещи върху проблема, считат, че съществува невропсихологическа база за възникване на нарушенията (Левтерова, 2005; Тодорова, 2016; Матанова, 2016). Матанова (2016) предполага, че дезинтеграцията в преработката на стимули може да е сериозна причина за възникване на СНСУ. Наблюдаваните особености, характерни за този тип нарушения дават основание да се счита, че съществува обща специфична база за възникването им. [Матанова, 2016] Именно дефицитът на хемисферната специализация е една от основните предполагаеми причини за възникване на дислексията. В съвременната парадигма е известно, че при мъжете с дислексия *planum temporale* в лявата хемисфера не е по-голяма от тази в дясната, както е при хора без дислексични нарушения. [Wright, 2020] СНСУ, обаче, включват в себе си и нарушения на писането, аритметичните операции и мисленето. За да се изясни природата на нарушенията, всяко от тях е разгледано в своята уникална феноменология.

В подточка 1.1.5. са описани различаваните типове СНСУ. С цел създаване на добре структурирано описание в дисертационния труд се приема практико-функционалния подход на Левтерова (2005), която определя четири основни групи СНСУ – дислексия, дисграфия, дискалкулия и невербални обучителни трудности. [Левтерова, 2005]

Общите психологически особености, посочвани от различните изследователи в областта са разгледани в отделна подточка (1.1.6.). Част от основните психологически характеристики на децата със СНСУ включват импулсивност, неумение да се планира и довършва дадена дейност, обусловени от неустойчивостта на вниманието и концентрацията, несръчност на движенията; поради езиковите

дефицити, се наблюдават трудности при осъществяването на вербалната комуникация в контекста на социалните интеракции. При някои от децата са налице и артикулационни проблеми, които допълнително затрудняват експресивната реч, а трудностите във визуалните и фонологичните процеси влияят негативно на рецепцията на речта. [по Левтерова и др. 2018] Децата със СНСУ трудно разбират емоциите на другите, което пък става причина за неадекватно поведение. В същото време се наблюдават чувство за вина, непълноценност, агресивност, хиперактивност (или хипоактивност в някои случаи), липса на внимание. [по Матанова, 2003] Тези характеристики повлияват пряко социалните връзки на децата.

В отделна подточка (1.1.7.) са разгледани нормативната база и спецификите на образователния модел в България. Прегледът цели създаване на холистична картина на обекта на дисертационния труд, включваща нормативната база регламентираща обучението на учениците със СНСУ в образователната среда. С тази подточка завършва анализът на първия аспект на разглежданата тема – СНСУ.

Теоретичните подходи към изследването на социалните интеракции са разгледани в точка 1.2. в качеството им на втори важен аспект на изследвания проблем. Същността на термина „интеракция“ съдържа в себе си две основни категории. Първата „интер-“, се отнася до външното, споделеното, извън личностното пространство, а втората „-акция“ се отнася до извършването на определено действие. Десев (2010) определя термина „интеракция“ като „взаимодействие и взаимовлияние между хората в процеса на общуването им“ [Десев, 2010, стр. 190] Тоест, може да се твърди, че интеракциите по своята същност се отнасят до взаимодействието на индивида с другите и околната среда. В този контекст, социалните интеракции или социалното взаимодействие (казано по друг начин) може да се дефинира като: „поведение на индивидите в определена комуникационна ситуация“ [Бижков, 2003, стр. 289]. Друг аспект на социалната интеракция е разглеждането ѝ като съвместно, взаимно действие, насочено към постигането на дадена цел, посредством използването на обща основа – език, преживяване и др. [по Бижков, 2003] В тази дефиниция ясно личи важноста на наличието на основа за осъществяване на взаимодействие между социалните единици. А нарушенията на СНСУ засягат пряко и непряко именно нея. Важно е да се отбележи и влиянието на различните особености на изследваните лица върху социалният им свят.

Възрастовите психологически особености на целевата група на изследването са анализирани в първа подточка (1.2.1.), като са търсени ключовите процеси в развитието на личността в този период. Това са когнитивните функции, идентичността, емоционалната регулация, саморефлексията и социалната афилиация с групата на връстниците.

Характеристиките на социалната среда, пречупени през характерните психологически особености са проучени в подточка 1.2.2. като е потърсена теорията за социалното сравнение на Леон Фестингер в качеството ѝ на една от малкото, които предполагат силна взаимовръзка между когнитивните процеси и социалното поведение на човека. [по Андреева Л., 2007, стр.347] Особеностите в социалното поведение са потърсени и в резултатите от различни изследвания [Ruegg, 2006], [Venkatesan, Lokesh, 2019], [Aftab, Anam, 2019], [Грибанов, Рысина, 2011], [Киселева, 2011, стр. 44], [Годорова, 2016] и др. Тези психологически особености в настоящият дисертационен труд са своеобразен „крайгълен камък“ на изграждането на главната теза. За да се разбере тяхното специфично въздействие върху предмета на изследването, обаче, е необходимо да се обърне внимание на основните характеристики и процеси, влияещи на обекта – средата.

Груповата динамика в ученическия клас е особено важна част в настоящото изследване, защото се явява основен процес, формиращ голяма част от специфичните характеристики на училищната социална среда. В модела на груповата динамика групата се разглежда като органично единство, в което измененията на една част изменят всяка друга част. [по Джонев, 1996, стр.43] Макар и бихейвиористичен по своята същност този модел позволява операционализиране и измеримост на социалното общуване на индивида [Левин, 2000, стр. 83]. Силите, породени от взаимодействията в групата, променят и формират индивидуалното поведение. [по Десев, 2000, стр.238] Затова и в тази подточка (1.2.3.) е разгледано влиянието на различните процеси в групата на ученическия клас върху

развитието на „Аз“-а и самочувствието, през призмата на основните динамични процеси и характерните особености на учениците със СНСУ.

Наличието на специфики в „Аз“-идентификацията и самочувствието, влияещи върху процесите на социализация са разгледани в две съответни, самостоятелни подточни (1.2.4. и 1.2.5.), които завършват теоретичния обзор по темата на дисертацията. Потърсено е отражението на характерните за учениците със СНСУ нарушения върху цялостните динамични процеси. Изразена е изключителната роля на социалната среда във формирането на „Аз-образ“-а и ролята на наличието на нарушенията в езиково-базираните структури . От друга страна е разгледана регулаторната функция на предиспозиция за интерпретация на обратната връзка от средата, която изпълнява самочувствието в контекста на самоутвърждаването на личността и общата ѝ социализация в ученическия клас, като предпоставка за по-късната социализация в обществото на възрастните, като цяло.

Втора глава: Дизайн на изследването

Възрастовите характеристики на юношите в периода между 10 и 16-годишна възраст са тясно свързани със социалното функциониране, развитието на „Аз-образ“-а и прехода между дете и възрастен. Точно поради тези причини, настоящото изследване е фокусирано именно върху ученици със СНСУ в тази възраст. Силното влияние на успешната социализация върху благоприятното и пълноценно развитие на децата в тази възраст поставя силен акцент върху социалните интеракции на юношите. Изследването на социалните интеракции в този период на развитие е неразделно свързано с изследването на концепцията за „Аз“-а, самочувствието и социалните връзки.

Изборният за настоящото изследване експериментален дизайн, включва сравнително извадково изследване на 16 ученика със СНСУ (8 момчета и 8 момичета) и 16 ученика в норма (9 момчета и 7 момичета), на възраст между 10 и 16 години, учащи в 17 различни училища на територията на област Пловдив. Средната възраст на учениците със СНСУ е 13 години, а на тези в норма – 13,13 години. Изследването е проведено в периода март 2019 год. – ноември 2020 год. Относително малкият брой изследвани лица се дължи основно на два фактора – ниската честота на проява на нарушенията, представляващи СНСУ и създалата се в началото на 2020 год. характерна обстановка в училищната среда.

Цели и задачи на изследването

Основна цел пред настоящото изследване е откриването и дефинирането на характерни особености, зависимости и взаимовръзки в социалното функциониране на учениците със СНСУ, които са манифестирани чрез особености на осъществяваните от тях социални интеракции. Съществуването на такива характерни особености се търси, чрез изследване на различните характеристики на основните конструкти, засягащи „Аз-образ“-а и самочувствието, както и чрез непосредствено качествено и количествено изследване на осъществяваните социални интеракции. За да бъде изпълнена тази основна цел са поставени няколко подцели, които маркират пътя на осъществяването ѝ:

1. Адаптиране на подходящи методики за изследване на различните компоненти на личността:
 - 1.1. Адаптиране на методика за изследване на съгласуваността на „Аз-образ“-а;
 - 1.2. Адаптиране на методика (въпросник) за изследване на самочувствието;
 - 1.3. Адаптиране на методика за изследване на количеството и качеството на социалните връзки на изследваните лица;
 - 1.4. Създаване на инструмент за социометрично изследване на класа, в който се обучават изследваните лица.
2. Провеждане на изследване с разработената методика.
3. Откриване и анализиране на проявилите се връзки, отношения, зависимости и специфики в изследваните конструкти.
4. Дефиниране на специфични разлики и характерни особености в социалните интеракции на учениците със СНСУ.

Методически основи на изследването

За изследването са избрани различни инструменти за изследване на два основни аспекта на личността, за които се предполага, че влияят в най-голяма степен на социалните интеракции на учениците със СНСУ – цялостния „Аз-образ“ и самооценката. За да се придобие цялостна представа за социалните интеракции на изследваните лица са използвани два различни инструмента за изследване на социалния свят – графична беседа, чиято цел е съставяне на картина на кръговете на общуване и анкета за социометричен анализ на взаимоотношенията в ученическия клас. Поради спецификата на нарушението е направена характерна адаптация за всеки от използваните инструменти, така че те да съответстват на способностите и интересите на изследваните лица.

Всички измервания са извършени лично от изследователят в подходяща среда – кабинет на ресурсен учител или психолог в училищата, или в уединена среда на частен психологически консултативен кабинет. Само попълването на анкетите за социометричния анализ е извършено в класната стая с участието и в присъствието на всички ученици от класа, но отново под прякото наблюдение на изследователя. За всяко изследвано лице е спазвана определената последователност на работа с инструментите:

1. Попълване на адаптиран въпросник за самочувствието;
2. Заселване на кръгове на общуването в адаптирана графична беседа „Моят кръг на общуване“;
3. Извършване на 3 сортирания (едно обучаващо и по едно за „Аз-Реален и „Аз-Идеален) на карти с качества, в различни категории, по адаптиран метод за Q-сортиране;
4. Където е възможно, попълване на анкетна карта за социометричен анализ на отношенията в класа, заедно с всички ученици в клас.

Характерните особености, спецификите в адаптацията на всеки един инструмент, както и резултатите от проведените изследвания са посочени по единично в следващите глави.

Изследване на съгласуваността на „Аз-образ“-а

Разглежданият период на развитие е тясно свързан с промени в „Аз“-концепцията, включващи често обединяване на противоречиви черти, поради необходимостта от въвеждане на систематичност в образа за себе си. Тези обобщения се базират едновременно на различните аспекти на „Аз-образ“-а създавани в контекста на различни взаимоотношения – с родители, с връстници, учители и т.н. [по Бърк, 2012] Тези интензивни процеси, които са тясно свързани с динамичното развитие на когнитивната сфера на личността, предполагат наличието на характерна динамика в конгруентността, съгласуваността на „Аз-образ“-ите у децата в тази възраст. Наличието на специфични когнитивни дефицити при децата със СНСУ, обаче, предполага очакван определен модел на по-слабо конгруентен „Аз-образ“ у тях. А тъй като съгласуваността на „Аз“-а е едно от условията за пълноценни социални интеракции и цялостно социализиране на личността (виж глави 1.2.1 – 1.2.4), в настоящото изследване е използван инструмент за оценка на гореспоменатия конструкт. Инструментът се базира на метода, използван от Карл Роджърс в оценката на неговите клиенти в хода на терапиите, наречен Q-сортиране.

За настоящото изследване е създадена адаптация на класическата методика, с основа българската адаптация на Кокошкарлова (1984). В своето изследване тя използва методологията на Роджърс (1954), адаптирана в кратка форма от Хелм (Helm, 1977) за изследване на характерната съгласуваност на „Аз-образ“-а при „невротично болни“. [Кокошкарлова, 1984, стр. 180]. В тази съкратена методика се използват 28 твърдения – 14 позитивни и 14 негативни, като те се сортират в 6 категории. [Хелм, по Кокошкарлова, 1984] В тази преработка на инструмента намаляването на категориите за сортиране се прави с цел запазване на квази-нормалното разпределение на получените данни, необходимо за прилагане на статистическата техника на обработка на крайния резултат. Вземайки предвид особеностите на учениците със СНСУ в настоящата адаптация, сортираните айтеми са намалени на половина – до 14 броя, а категориите до 5. С оглед на психологическите

особености на изследваните лица, сортираните твърдения са значително опростени, като са въведени по-прости лингвистични конструкции. Сортираните твърдения са полярни, за да фасилитират самооценяването.

Таблица 1. Сравнение на сортирани айтеми

Сортирани твърдения по Кокоскарова (1984)	Сортирани твърдения за деца със СНСУ
(1). Изпитвам често чувство за безнадеждност.	(1). Добър/добра
(2). Чувствам се безпомощен.	(2). Отговорен/отговорна
(3). Аз съм нехармонична личност.	(3). Уважаван/а
(4). Чувствам се без крила.	(4). Популярен/популярна (имам много приятели).
(5). Овладеявам се добре.	(5). Обичан/а (хората ме харесват)
(6). Склонен съм да избягвам от изисквания, които ми се поставят.	(6). Способен/способна (мога много неща)
(7). Изпитвам презрение към себе си.	(7). Умен/умна
(8). Страхувам се да се срещам открито с трудности и конфликти.	(8). Лош/а
(9). Не ми достига самоуважение.	(9). Безотговорен/безотговорна
(10). Не мога да се реша сам на каквото и да било.	(10). Никой не се съобразява с мен.
(11). Изпитвам страх от неуспех, когато искам да предприема нещо.	(11). Пренебрегван/а (нямam приятели).
(12). В дълбочината на душата си се чувствам несигурен.	(12). Нехаресван/а (хората не ме обичат).
(13). С личността си съм привлекателен за другия пол.	(13). Неспособен/неспособна (несръчен/несръчна)
(14). Склонен съм да не се замислям над трудностите.	(14). Глупав/а
(15). Не обичам да променям решението си.	
(16). Добре познавам себе си.	
(17). Мога да изявявам добре възможностите си.	
(18). Аз съм импулсивен, поривист, нетърпелив.	

С намаляването на броя сортирани твърдения на половина се налага и намаляване на броя на категориите, в които изследваното лице сортира съответните айтеми. За да се запази точността на анализа, както вече беше споменато, е нужно да се запази квази-нормалното разпределение на сортираните твърдения. Категориите в адаптираната методика са обособени, както следва:

- Това изобщо не се отнася за мен (2 карти);
- Това се отнася до мен отчасти, до известна степен, приблизително (3 карти);
- Това вече се отнася повече за мен (4 карти);
- Това важи много за мен (3 карти);
- Това се отнася точно за мен (2 карти).

При поставянето на твърдението в дадена категория му се присъжда относителна оценка (бал) между 1 и 5, започвайки от 1 точка за твърдение, поставено в „Това изобщо не се отнася за мен“ до 5 точки за „Това се отнася точно за мен“. Изчислен е коефициент на корелация (по методиката на Пирсън) по формулата: $r=1-\Sigma D^2/2N\sigma$, в която D е разликата в категориите за всяко твърдение; N е общия брой твърдения, а σ е стандартното отклонение за всички твърдения. [по Кокоскарова, 1984; Бардов, 2008] Спецификата на методиката, която предполага създаване на квази-нормално разпределение, означава, че дисперсията и респективно, стандартното отклонение са едни и същи при всяко сортиране. Поради това, коефициентът на съгласуваност (конгруентност) на „Аз“-а може да се изчисли само въз основа на намиране на разликата между оценките в двете сортирания, като останалите параметри остават константни.

Стойностите на дисперсия и стандартно отклонение, сравними с тези в методиката на Кокошкарлова (1984), са посочени в таблицата. Въпреки това, за оценката на съгласуваността на „Аз“-а не е използвана таблицата за интерпретация на резултата, дадена от Кокошкарлова (1984). Резултатът за всяко изследвано лице е изчисляван отделно.

	Стандартна методика	Адаптирана методика
Брой твърдения	28	14
Брой категории	7	5
Дисперсия	1,821	1,571
Стандартно отклонение	1,35	1,254

Таблица 2. Сравнителни характеристики на адаптирана, спрямо оригинална методика.

Изследването се извършва в три последователни етапа.

1. Сортировка на тестовите твърдения – най-напред изследвателят предоставя на изследваното лице картите с шестте тестови твърдения. Прочита и обяснява имената на категориите. След това го моли да постави картите в категориите, според това до колко те се отнасят до него/нея. При затруднения с четенето, изследвателят прочита всяка една карта по отделно.
2. Сортировка „Аз съм...“ („Аз-Реален“) – изследвателят прибира шестте карти и дава на изследваното лице пълният набор от 14 карти с качества, като го моли отново да ги подреди според това, до колко те се отнасят до личността му/й. Уточнявайки, че този път изследваното лице трябва да се съобрази с броя карти, които могат да бъдат поставени във всяка категория, изписани до името й. При необходимост, прочита отново наименованията на категориите, посочвайки и колко броя карти могат да бъдат поставени във всяка една от тях и чете на глас всяка една карта.
3. Сортировка „Искам да бъда ...“ („Аз-Идеален“) – изследвателят събира отново картите и въвежда изследваното лице в концепцията на идеалния „Аз-образ“, чрез инструкцията „А сега си представи, какъв/каква би искал/а да бъдеш и отново подреди картите в категориите, според това.“. При необходимост, изследвателят дава допълнителни пояснения, прочита отново имената на категориите и броя карти, които трябва да се сортират във всяка от тях или чете на глас за изследваното лице написаното на всяка една карта.

Получените резултати за учениците със СНСУ могат да се обобщят в следните таблици:

ИЛ №	Дадена оценка, чрез поставяне в категория (по качества)					
	Търпелив/а	Нетърпелив/а	Срамежлив/а	Общителен/ общителна	Смел/а	Страхлив/а
1	2	3	4	4	5	1
2	5	5	1	5	4	1
3	1	4	4	2	3	2
4	1	1	1	5	5	1
5	4	2	3	5	5	1
6	1	5	3	5	4	1
7	5	3	2	3	4	1
8	5	1	5	5	3	1
9	1	3	4	3	3	1
10	4	5	5	5	4	2
11	5	4	5	3	3	1
12	2	1	2	2	2	4
13	1	4	3	2	2	4
14	2	4	4	3	1	5
15	5	2	2	1	3	2
16	4	4	3	5	2	3

Таблица 3. Резултати от обучаващо/тестово сортиране при ученици със СНСУ

Аз - Реално														
Изследвано лице №	Дадена, чрез поставяне в съответна категория, оценка на всяко едно от твърденията													
	Добър	Отговорен	Уважаван	Популярен	Обичан	Способен	Умен	Лош	Безотговорен	Неуважаван	Пренебрегван	Нехаресван	Неспособен	Глупав
1	4	4	2	3	5	3	4	2	1	3	2	1	5	3
2	5	5	3	3	4	3	4	4	1	2	1	2	3	2
3	5	3	3	2	5	1	2	3	4	3	1	2	4	4
4	4	3	4	1	2	3	2	3	4	5	5	1	2	3
5	5	1	3	1	5	3	2	3	4	4	4	2	2	3
6	5	4	5	3	3	4	4	3	3	2	1	2	1	2
7	5	3	2	5	3	3	3	1	4	4	4	2	2	1
8	4	5	2	3	3	4	3	1	2	4	1	2	3	5
9	3	3	4	5	5	3	4	1	1	2	2	2	4	3
10	5	5	4	4	4	3	3	3	1	2	1	2	2	3
11	4	4	5	2	5	4	3	3	1	3	2	2	3	1
12	2	4	3	5	4	3	2	1	2	3	1	4	5	3
13	5	4	4	3	4	5	3	1	3	2	2	1	2	3
14	5	4	3	2	4	4	3	2	5	3	2	1	3	1
15	5	5	4	2	4	4	3	1	2	3	3	3	2	1
16	2	1	1	2	2	4	3	4	3	5	5	4	3	3

Таблица 4. Резултати от изследване на „Аз-Реален“ при ученици със СНСУ

Аз - Идеално														
Изследвано лице №	Дадена, чрез поставяне в съответна категория, оценка на всяко едно от твърденията													
	Добър	Отговорен	Уважаван	Популярен	Обичан	Способен	Умен	Лош	Безотговорен	Неуважаван	Пренебрегван	Нехаресван	Неспособен	Глупав
1	3	4	5	3	4	5	4	3	2	2	2	1	1	3
2	3	4	4	3	4	5	5	3	1	2	2	3	2	1
3	4	4	5	3	3	4	5	1	2	3	2	2	1	3
4	2	5	4	1	3	4	3	5	2	3	2	1	3	4
5	4	5	3	5	4	3	3	3	1	4	2	1	1	2
6	5	3	4	3	5	4	4	2	2	3	2	1	1	3
7	3	5	4	2	3	4	5	4	3	1	2	1	3	2
8	4	4	3	1	4	5	5	3	2	3	3	2	2	1
9	5	5	4	4	3	3	4	2	2	2	3	1	3	1
10	4	3	5	4	3	5	4	3	2	1	1	2	3	2
11	5	4	5	3	3	4	4	1	3	3	2	2	2	1
12	4	3	5	4	5	3	4	1	2	2	3	2	3	1
13	5	4	3	3	5	4	4	1	2	1	3	3	2	2
14	3	5	4	3	4	5	4	1	2	3	2	3	2	1
15	5	3	3	4	5	4	4	1	3	2	3	2	2	1

Таблица 5. Резултати от изследване на „Аз-Идеален“ при ученици със СНСУ

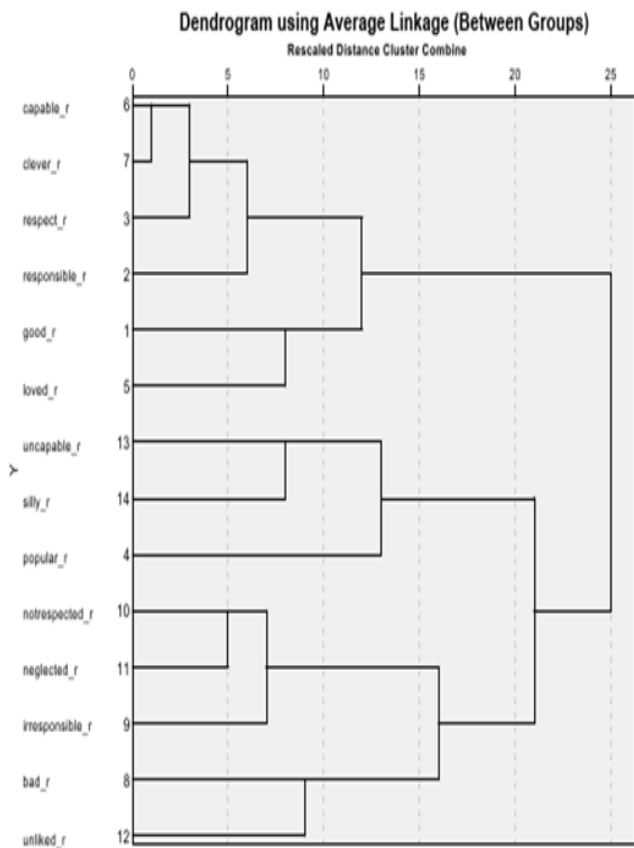
В настоящите две таблици е обобщена информацията за начина, по който учениците със СНСУ са избрали да категоризират четиринадесетте твърдения в петте категории.

ИЛ №	Коефициент на корелация (ученици със СНСУ)
1	0,23
2	0,64
3	-0,09
4	0,23
5	-0,09
6	0,73
7	-0,18
8	0,14
9	0,50
10	0,64
11	0,64
12	0,27
13	0,73
14	0,45
15	0,68
16	0,00
Средна стойност	0,34

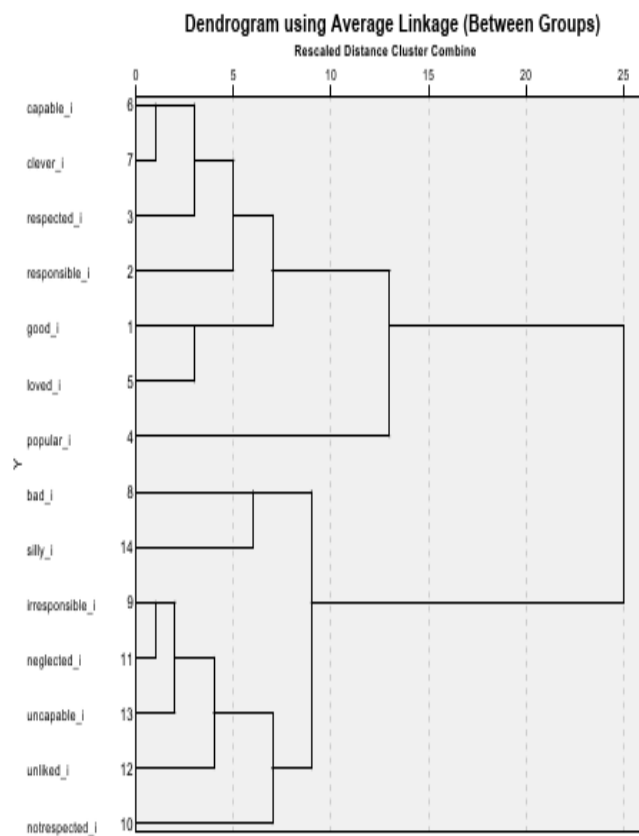
Таблица 6. Коефициенти на съгласуваност на „Аз-идеален“ и „Аз-реален“ у учениците със СНСУ, измерени чрез Q-сортиране.

Извършени са анализ на мерките на централната тенденция, честотен, факторен и йерархичен клъстерен анализ. Резултатите от първите три анализа са посочени в дисертационния труд в подточка 2.2.1. (90-152 стр.). Поради големият им обем те не са визуализирани тук.

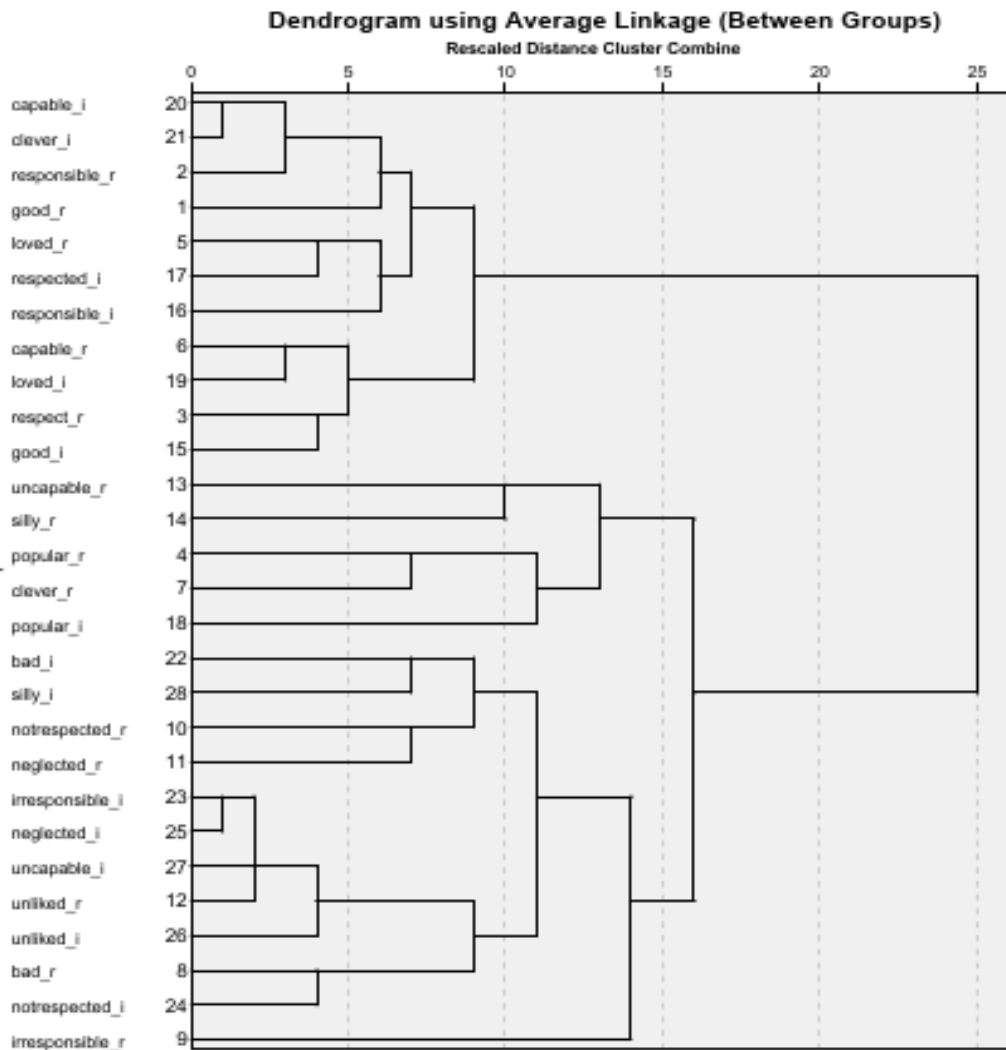
Резултатите от йерархичния клъстерен показват известни отличителни за учениците със СНСУ характеристики. Общо взето и в двата „Аз-образ“-а се оформят два главни клъстера – един на положителните качества и друг на отрицателните. В реалния „Аз“, обаче се наблюдава изместване на едно от положителните качества към клъстера на отрицателните. Във втората част от клъстери „Неспособен/неспособна (несръчен/несръчна)“ и „Глупав/а“ формират по-малък клъстер, към който на следващо ниво се присъединява и „Популярен/популярна (имам много приятели)“. В субективното перцептивно поле на учениците със СНСУ да имаш много приятели и да бъдеш популярен се оказва не положително, а отрицателно качество на личността. Обяснението на този феномен може да бъде търсено, както в популярната култура, така и в защитен механизъм, изразяващ се в рационализация на възприеманата собствена непопулярност сред връстниците. В полза на второто твърдение е факта, че в „Аз-идеален“ тази картина не се проявява. Може да се каже, че в контекста на идеалния „Аз-образ“, в субективното поле на възприятието на учениците със СНСУ показва своеобразна когнитивна карта, в която качества, маркиращи ефективност и способности са поставени много близо с качества обособяващи морална оценка.

Фигура 2. Дендограма на клъстерният анализ на „Аз-Реален“ у ученици със СНСУ. (Експортирано от IBM SPSS Statistics Version 25)

Фигура 1. Дендограма на клъстерният анализ на „Аз-Идеален“ у ученици със СНСУ. (Експортирано от IBM SPSS Statistics Version 25)

Фигура 3. Дендограма на общата структура на „Аз-образ“-а при учениците със СНСУ. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Йерархичният клъстърен анализ на всички качества, включени в цялостата съпоставка на двата, изследвани „Аз-образ“-а, показва връзката между качества, включени в концепциите за „Аз-реален“ и „Аз-идеален“. В контекста на цялостния „Аз-образ“ отново се проявяват два основни клъстъра – единият съставен изцяло от положителни качества, а другият от всички аспекти на отрицателните качества, но и от три положителни. Това показва известно изместване на дименсиите на положителните качества, което се оказва характерно за учениците със СНСУ (не се наблюдава при учениците в норма), чиито основни характеристики са разгледани подробно в дисертационния труд.

Адаптирана скала за самочувствието

Скала за самочувствието на Розенберг (Rosenberg Self-Esteem Scale), макар и създадена през 1965 година се използва и до днес в редица държави – САЩ, Германия, Великобритания, Турция и в различни изследвания, тъй като демонстрира много добри психометрични свойства със значителни доказателства за валидност. [по Каплан, Сакъзо, 2013] През 2017 година Дилова, Папазова и Коралов публикуват и българска стандартизация на скалата. [Дилова, Папазова, Коралов, 2017] Изследването, извършено с преведен на български въпросник, показва добра валидност при извадка от 1498 изследвани лица, на възраст от 14 до 64 години.

Скалата за самочувствие на Розенберг съдържа 10 айтема. В оригинал 5 от айтемите са с обратно точкуване и формират отделен фактор [по Rosenberg, 1965]. При изследването на ученици със СНСУ, обаче, поради факта, че е възможно част от тях да имат затруднения със семантично сложните структури, се налага тази конструкция да бъде нарушена, за да се въведе възможно най-проста семантична структура на айтемите. Този аспект е особено важен, тъй като е необходимо да се гарантира, че изследваното лице разбира изцяло зададения въпрос и дава осъзнат отговор. Поради тази причина и българската стандартизация, направена от Дилова, Папазова и Коралов (2017) се оказва неподходяща за изследване на целевата група. Наличието на айтеми, като „Чувствам, че няма с какво да бъда особено горд.“ и „Като цяло съм склонен да се чувствам като неудачник“, може да бъде особено объркващо за учениците със СНСУ, поради тяхното условно значение. Затова в хода на настоящата адаптация те са преформулирани, като „Гордея се със себе си.“ (съответно е обърната полярността на айтема) и „Мисля, че се провалям често.“ (със запазена полярност). Пълният списък на айтемите в адаптираната за целите на настоящия труд методика е посочен в таблица 48.

Оригинален въпросник на Розенберг (Rosenberg, 1965)	Българска стандартизация (Дилова, Папазова, Коралов, 2017)	Адаптация за ученици със СНСУ
1. On the whole, I am satisfied with myself.	1. Чувствам, че съм поне толкова ценен човек, колкото и другите.	1. Като цяло съм доволен / доволна от себе си.
2. At times I think I am no good at all. *	2. Мисля, че имам някои добри качества.	2. Понякога мисля, че изобщо не съм добър / добра. *
3. I feel that I have a number of good qualities.	3. Като цяло съм склонен да се чувствам като неудачник. *	3. Чувствам, че имам много добри качества.
4. I am able to do things as well as most other people.	4. Мога да правя нещата толкова добре, колкото и повечето хора.	4. Правя нещата така добре, както и другите.
5. I feel I do not have much to be proud of. *	5. Чувствам, че няма с какво да бъда особено горд. *	5. Гордея се със себе си.
6. I certainly feel useless at times.*	6. Имам добро мнение за себе си.	6. Понякога се чувствам безполезен / безполезна. *
7. I feel that I'm a person of worth, at least on an equal plane with others.	7. Като цяло съм доволен от себе си.	7. Чувствам, че съм ценен човек.
8. I wish I could have more respect for myself. *	8. Искан ми се да можех да уважавам себе си повече.*	8. Искан ми се да уважавам себе си повече. *
9. All in all, I am inclined to feel that I am a failure.*	9. Понякога се чувствам безполезен.*	9. Мисля, че се провалям често. *
10. I take a positive attitude toward myself.	10. Понякога си мисля, че не ставам за нищо. *	10. Харесвам се.

Таблица 7. Сравнение между оригинален въпросник, българска модификация на въпросника и адаптираната версия за български ученици със СНСУ на възраст между 10 и 16 години. Забележка: маркираните със звезда * айтеми се точкуват огледално.

Получените, при изследването на учениците със СНСУ, данни са визуализирани в следната таблица:

Резултати от Въпросник за самочувствието по Розенберг (адаптиран за ученици със СНСУ)											
№ въпрос И.Л.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Общ бал
1	4	2	4	2	4	2	4	3	1	4	30
2	3	1	3	2	2	4	3	1	2	2	23
3	4	2	1	2	4	1	4	2	1	4	25
4	1	4	4	1	4	4	1	1	4	4	28
5	3	4	3	4	4	2	4	2	2	4	32
6	3	2	3	3	3	2	3	2	2	3	26
7	3	4	4	3	4	2	4	2	1	3	30
8	3	2	2	2	4	2	2	4	2	2	25
9	3	2	2	3	3	3	3	2	2	3	26
10	4	2	3	4	4	4	4	2	2	4	33
11	4	2	2	3	4	2	4	2	3	4	30
12	3	2	3	2	3	1	2	2	2	3	23
13	2	3	2	3	3	3	3	2	3	3	27
14	4	4	3	2	4	3	4	2	3	4	33
15	4	2	4	2	4	1	3	2	2	4	28
16	3	2	3	3	3	2	3	2	2	3	26

Таблица 8. Резултати от изследване на самочувствието при ученици със СНСУ по адаптиран въпросник за самочувствие.

Минималният възможен бал е 10 точки, а максималният – 40 точки. Най-високият, получен в изследването на ученици със СНСУ бал е 33 точки, а най-ниският – 23. Размахът на извадката е 10. Средната стойност на общия бал е 27,81. Този бал е над теоретичната среда на скалата от 20 точки и показва наличието на позитивна тенденция. От друга страна, е по-нисък от получените в българската стандартизация средни стойности (30,51), но пък показва по-голяма хомогенност на извадката – по-малък размах и стандартно отклонение. [по Дилова, Папазова, Коралов, 2017]

Извършен е анализ на мерките на централната тенденция и честотното разпределение, факторен и йерархичен клъстерен анализ, както и проверка на вътрешната съгласуваност. Данните от факторния анализ показват наличието на 4 латентни фактора. Данните показват, че преди ротацията в първия латентен фактор са включени айтемите: „Като цяло съм доволен от себе си.“; „Чувствам, че съм ценен човек“ и „Иска ми се да уважавам себе си повече.“ с положителен коефициент, както и „Мисля, че се провалям често.“ и „Понякога се чувствам безполезен.“ – с отрицателни. Във вторият фактор се включват: „Понякога си мисля, че изобщо не съм добър.“; „Гордея се със себе си.“ и „Харесвам се.“. По третият: „Правя нещата така добре, както другите.“ и отново, но с положителен коефициент „Понякога се чувствам безполезен.“. А в четвъртия е само „Чувствам, че имам много добри качества.“ с отрицателен коефициент.

	Rotated Component Matrix ^a							
	Raw Component				Rescaled Component			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Като цяло съм доволен от себе си.	0,615	-0,421	-0,031	0,065	0,737	-0,505	-0,037	0,078
Понякога мисля, че изобщо не съм добър.	-0,160	0,276	0,841	0,049	-0,166	0,286	0,871	0,050
Чувствам, че имам много добри качества.	-0,108	0,150	0,185	0,818	-0,122	0,169	0,209	0,924
Правя нещата така добре, както и другите	0,574	0,159	0,062	-0,230	0,706	0,196	0,076	-0,282
Гордея се със себе си.	0,070	-0,193	0,499	0,029	0,112	-0,307	0,793	0,046
Понякога се чувствам безполезен.	-0,004	0,952	-0,129	0,020	-0,004	0,929	-0,126	0,019
Чувствам, че съм ценен човек.	0,849	-0,116	0,204	-0,021	0,932	-0,127	0,224	-0,023
Иска ми се да уважавам себе си повече.	0,027	-0,423	0,009	-0,149	0,040	-0,622	0,013	-0,219
Мисля, че се провалям често.	-0,403	0,482	0,214	-0,179	-0,499	0,597	0,265	-0,222
Харесвам се.	0,209	-0,025	0,515	0,114	0,291	-0,035	0,717	0,159

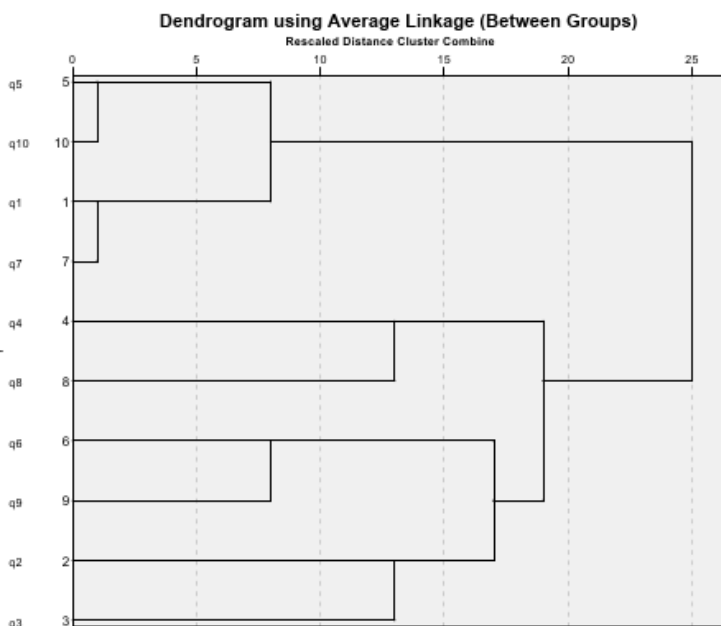
Extraction Method: Principal Component Analysis.
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.
a. Rotation converged in 6 iterations.

Таблица 9. Факторни тегла на айтемите след ротацията. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

След ротацията картината се променя, като добива повече яснота. По първият латентен фактор остават: „Като цяло съм доволен от себе си.“; „Правя нещата така добре, както другите.“; „Чувствам, че съм ценен човек.“. По вторият: „Понякога се чувствам безполезен.“ и „Мисля, че се провалям

често.“, както и обърнатия „Иска ми се да уважавам себе си повече.“. По третият са: „Понякога мисля, че изобщо не съм добър.“; „Гордея се със себе си.“; „Харесвам се.“. И по четвъртия остава единствено „Чувствам, че имам много добри качества.“.

Йерархичният клъстърен анализ, съставен с помощта на специализирания софтуер IBM SPSS Statistic Version 25, показва интересни резултати. В първият клъстър попадат айтеми с номера 5 и 10 („Гордея се със себе си.“ и „Харесвам се.“). Във вторият клъстър със сходни разстояния са айтеми 1 и 7 („Като цяло съм доволен от себе си.“ и „Чувствам, че съм ценен човек.“). Тези два клъстъра, съдържащи четирите твърдения се обединяват в един общ по-голям клъстър на следващото ниво. Трети, отделен клъстър съставят айтеми 4 и 8 („Правя нещата, така добре, както другите.“ и „Иска ми се да уважавам себе си повече.“). Четвърти клъстър е съставен от айтеми 6 и 9 („Понякога се чувствам безполезен.“ и „Мисля, че се провалям често.“). Пети от айтеми 2 и 3 („Понякога мисля, че изобщо не съм добър.“ и „Чувствам, че имам много добри качества.“). Четвъртият и петият клъстър на следващото ниво се сливат, след което към получения клъстър се присъединява и третия. На това ниво на анализът се забелязва двукомпонентна структура от два главни клъстъра – един включващ първите два подкълъстъра и един обединяващ останалите. Тоест, структурата на данните, получени от това измерване, остава с два главни компонента, но техният състав е по-различен от очакваното, поради вариациите на субективното поле на изследваните ученици със СНСУ. Анализът е визуализиран, чрез дендограма.

Фигура 4. Дендограма на йерархичния клъстърен анализ на данните от изследването на самочувствието на учениците със СНСУ, чрез адаптиран въпросник за самочувствието. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Показателят за съгласуваност има относително добра стойност, като елиминирането на нито един от айтемите не подобрява значително цялостната съгласуваност на въпросника. От това може да се направи извод, че скалата измерва относително точно заложения показател и предоставя добра вътрешна надеждност. Тоест, оценката по тази скала може да се счита за консистентна и валидна за измервания признак.

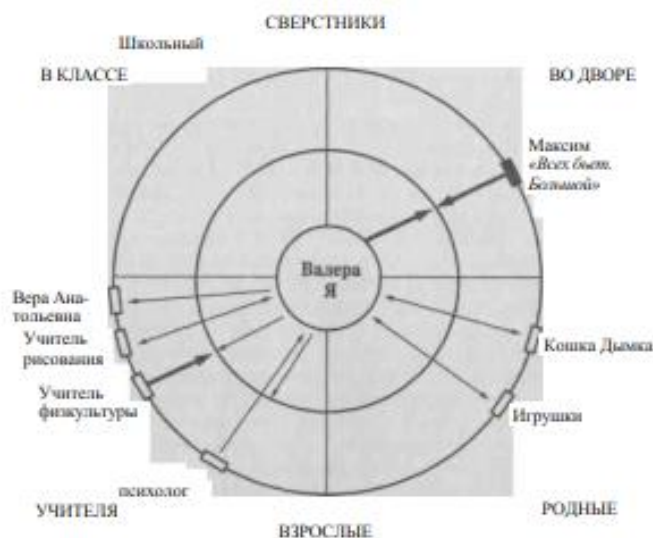
Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	N of Items
,627	10

Таблица 10. Стойност на коефициента за вътрешна съгласуваност Алфа на Кронбах. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Адаптирана графична беседа „Моят кръг на общуване“

Третият съществен компонент от изследването е адаптирана методика за провеждане на графична беседа с цел изясняване на кръга на общуване на учениците със СНСУ. За целта е адаптирана, създадената от Андрущенко [Андрущенко, 2002] графична беседа „Моят кръг на общуване“ („Мой круг общения“). В основата си беседата събира информация за социалните връзки на детето, като изследователят или детето онагледява тези връзки, чрез символи (инициали) в специално създаден за това кръг. В оригиналния си вариант беседата се състои от един кръг, разделен на четири сектора, в които детето поставя връзките си с връстници и възрастни в и извън училище. За онагледяване на характера на връзката (положителна, отрицателна, силна, слаба) се използват различни цветове и различни типове линии. Запълването („заселване“) на кръга става посредством структурирана беседа между психолога (изследователя) и детето. В резултат се получава кръг от типа:

Фигура 5. Кръг на общуването на Валера П. [Андрущенко, 2002, стр. 17]

Тъй като тази графична беседа предлага възможност за получаване на високоинформативен профил на социалните интеракции на децата, нейното използване в настоящото изследване носи изключително много ползи. За да бъде, обаче, изцяло подходяща за работа с учениците със СНСУ, са направени някои адаптации.

Сферите на общуване, в които детето посочва социалните си връзки, са разделени в отделни кръгове:

- Кръг за „Връстници в училище/съученици“
- Кръг за „Възрастни в училище/учители, персонал“
- Кръг за „Връстници извън училище/приятели“
- Кръг за „Възрастни извън училище/родители, роднини, съседни, треньори и др.“

Отделно, всеки един от четирите кръга е разделен на четири квадранта, като по абцисата е отношението на „Аз“-а към другите, а по ординатата – възприеманото отношение на другия към „Аз“-а. Така са получени четирите типа отношения, които детето декларира:

- „Най-близки, най-любими хора“ – аз ги предпочитам и те мен.
- „Те ме предпочитат, аз тях не особено“
- „Аз ги предпочитам, те мен не особено“
- „Нехаресвани, нелюбими хора“ – аз не ги предпочитам и те не предпочитат мен.

За да се осигури пълното разбиране на детето за категориите, са използвани и допълнителни графични стимули, онагледяващи отношението, чрез поставяне на прост графичен образ на усмихнато и тъжно лице с пояснение, за кого се отнася. Така получените категории са онагледени по следния начин:

Аз ги предпочитам, те мен не особено

Фигура 6. Пример за съответното онагледяване на емоционалната окраска на отношенията.

Връстници в училище					
	Брой посочени лица за общуване, степенувани по честота на интеракциите				Общ брой лица за общуване
	4-много често	3-често	2-понякога	1-рядко	
аз + те +	29	24	7	4	64
аз + те -	5	1	7	0	13
аз - те +	5	2	1	0	8
аз - те -	4	3	2	7	16
					101

Таблица 11. Общ брой, посочени от ученици със СНСУ, отношения с връстници в училище.

Възрастни в училище					
	Брой посочени лица за общуване, степенувани по честота на интеракциите				Общ брой лица за общуване
	4-много често	3-често	2-понякога	1-рядко	
аз + те +	33	6	5	2	46
аз + те -	1	1	0	0	2
аз - те +	3	1	1	0	5
аз - те -	11	0	0	1	12
					65

Таблица 12. Общ брой, посочени от ученици със СНСУ, отношения с възрастни училище.

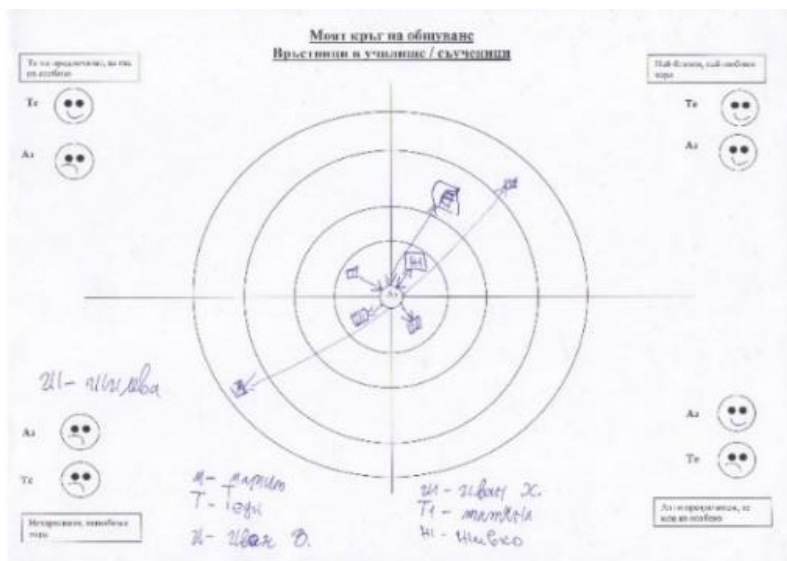
Връстници извън училище					
	Брой посочени лица за общуване, степенувани по честота на интеракциите				Общ брой лица за общуване
	4-много често	3-често	2-понякога	1-рядко	
аз + те +	42	20	5	1	68
аз + те -	2	0	5	0	7
аз - те +	2	3	2	1	8
аз - те -	1	1	2	3	7
					90

Таблица 13. Общ брой, посочени от ученици със СНСУ, отношения с връстници извън училище.

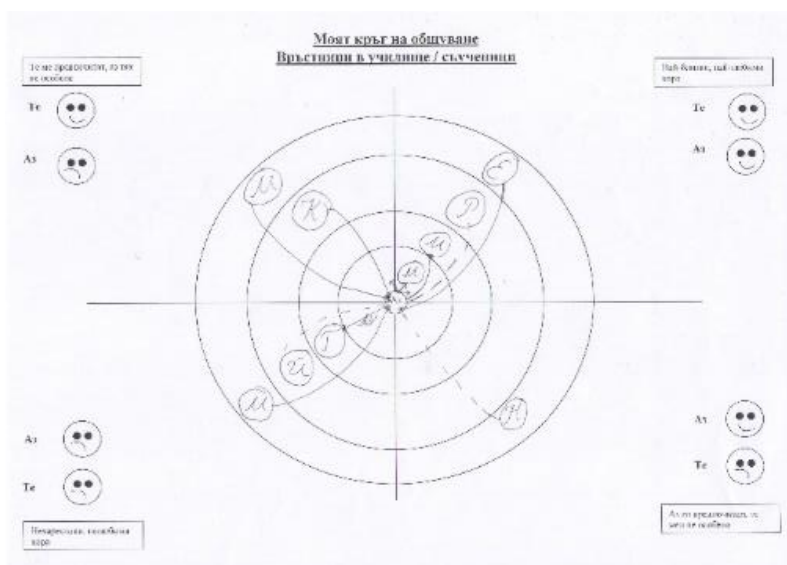
Възрастни извън училище					
	Брой посочени лица за общуване, степенувани по честота на интеракциите				Общ брой лица за общуване
	4-много често	3-често	2-понякога	1-рядко	
аз + те +	39	22	12	2	75
аз + те -	5	1	1	1	8
аз - те +	2	1	0	0	3
аз - те -	2	1	0	0	3
					89

Таблица 14. Общ брой, посочени от ученици със СНСУ, отношения с възрастни извън училище.

Поради спецификата на графичната беседа, резултатите от изследването на всяко от изследваните лица по отделно са представени в Приложение 5. Във фигури 7 и 8 са дадени, като пример, по един от кръговете на изследвано лице без и със СНСУ.

Фигура 7. Кръг на общуването с връстници в училище на 10-годишен ученик със СНСУ.

Фигура 8. Кръг на общуването с връстници в училище на 10-годишен ученик в норма.

Социометрично изследване

С цел задълбочаване на анализа на социалните интеракции беше проведено социометрично изследване в 9 от класовете на изследваните ученици със СНСУ. Всички социометрични изследвания са извършени в училища в град Пловдив, с помощта на анкета. Използваната анкета включва 9 въпроса, които се отнасят до различни типове предпочитани отношения. Предоставена е възможност за свободен отговор за всяка една област на предпочитания и е дадена възможност на всеки ученик да обясни защо прави този избор за дадената дейност. Също така е избрано да бъде дадена възможност учениците да посочат до трима предпочитани партньора. Областите, в които учениците правят избор са:

- Често играя различни игри с...
- Когато не разбирам нещо от материала в училище предпочитам да помоля за помощ...
- Не се разбирам с...
- Искам да си говоря по-често с...
- В час по физическо искам да съм в отбора на ...
- Възхищавам се на ...
- Не харесвам ...

- Извън училище обичам да съм с ...
- Имам общи интереси с...

Търсени са не само позитивните, но и негативните предпочитания. Цялата анкета е предоставена в Приложение 4 на дисертационния труд.

Всички ученици от осемте класа попълват цялата анкета. В много от случаите учениците дават по повече от три имена, особено при първия си избор за партньори в игрите. В изследването е търсен характерът на изборите, засягащи изследваните ученици със СНСУ. Въпреки, че всеки един от изследваните ученици със СНСУ е в клас по време на попълването на анкетата, не е регистриран нито един избор на ученик със СНСУ, в която и да е от посочените в анкетите категории. С други думи, изследваните ученици със СНСУ нямат нито един избор от другите. Съучениците, които те посочват в своята анкета по различните типове отношения, в нито един от случаите не посочват тяхното име. Тоест, учениците със СНСУ нямат нито един взаимен избор, както по положителните, така и по отрицателните категории. Общото впечатление, при разглеждането и обработката на попълнените анкетни карти е че изследваните ученици със СНСУ изобщо не съществуват в изследвания клас. Причините за този феномен могат да се търсят в много и различни процеси, развиващи се в контекста на социалните отношения в ученическия клас. Все пак е факт, че всички изследвани ученици със СНСУ посочват по един или няколко съученика в своята анкета, тоест в собственото си съзнание, те участват по един или друг начин в училищния живот, просто остават незабелязани от съучениците си, при техния избор на предпочитани или неpreferирани партньори.

Трета глава: Анализ на резултатите

За се осъществи структуриран анализ на получените от проведеното изследване резултати от различните инструменти е необходимо да се подходи към проверката на хипотезите, издигнати в настоящия труд, чрез подходящи за целта статистически методи. Всяка една от хипотезите може да бъде проверена, чрез различен статистически анализ. Затова и всяка е разгледана отделно, като всички получени от проверките резултати са онагледени в подходящи таблици. Проверяваните от настоящата работа хипотези са изложени в точка *3.1 Проверка на хипотези*, като всяка една от тях е разгледана в подходяща отделна точка.

Проверка на хипотези

Проверка на хипотеза 1:

„Допуска се, че съществуват характерни различия в социалните интеракции на учениците със СНСУ.

- Ако такива разлики съществуват, то те ще са в посока на повече положителни интеракции и избягване на конфликтни такива.“*

За проверката на тази хипотеза са необходими данните, получени от изследваните ученици в норма. Получените резултати са представени аналогично на резултатите на тези на учениците със СНСУ, извършена е проверка на хипотеза за нормалност на разпределението.

Формулирани са класически статистически хипотези:

H_0 : Не съществува статистически значима разлика в броя на посочваните взаимоотношения, в зависимост от наличието на СНСУ.

H_1 : Съществува статистически значима разлика в броя на посочваните взаимоотношения, в зависимост от наличието на СНСУ.

Най-напред е извършен дисперсионен анализ (включващ и тестове за равенство на дисперсиите и средните).

Descriptives										
Общ брой посочвани взаимоотношения		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimum	Maximum	Between-Component Variance
						Lower Bound	Upper Bound			
да		16	22,3125	11,38841	2,84710	16,2440	28,3810	6,00	44,00	
не		16	29,8750	12,77432	3,19358	23,0680	36,6820	12,00	58,00	
Total		32	26,0938	12,50899	2,21130	21,5838	30,6037	6,00	58,00	
Model										
Fixed Effects										
Random Effects					3,78125	-21,9516	74,1391			19,44323

Таблица 15. Описателна статистика дисперсионен анализ.

Test of Homogeneity of Variances					
		Levene Statistic	df1	df2	Sig.
Общ брой посочвани взаимоотношения	Based on Mean	0,614	1	30	0,440
	Based on Median	0,286	1	30	0,596
	Based on Median and with adjusted df	0,286	1	29,240	0,597
	Based on trimmed mean	0,612	1	30	0,440

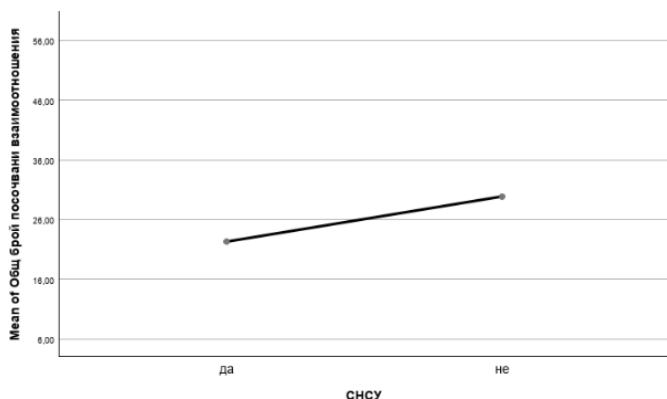
Таблица 16. Резултати от тест на Левене за равенство на дисперсиите.

ANOVA

Общ брой посочвани взаимоотношения

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	457,531	1	457,531	3,124	,087
Within Groups	4393,188	30	146,440		
Total	4850,719	31			

Таблица 17. Резултати от дисперсионен анализ.

Графика 1. Графично представяне на средният брой посочвани взаимоотношения при ученици със и без СНСУ.

Получената емпирична стойност на критерия е: $F_{\text{емп.}} = 3,124$ при степени на свобода $\nu_1=1$ $\nu_2=30$ $< F_{\text{табл.}}=4,17$; [по Стойчев, 2007, стр. 227] Стойността на полученото равнище на значимост на грешката $\alpha_{\text{емп.}}=0,087$ е по-голямо от възприетото $\alpha=0,05$. Изводът от тези резултати е че макар и емпиричната стойност на критерия на Фишър да показва стойност по-малка от критична, по-голямата стойност на α показва наличие на грешка от първи род и нулевата хипотеза не може да бъде отхвърлена. Това означава, че като цяло разликите в средния брой посочвани взаимоотношения във всички кръгове на общуване между двете групи изследвани лица не е статистически значима, въпреки наличието на такава разлика в полза на по-голям брой, посочвани от учениците в норма социални отношения. Това в голяма степен опровергава издигната хипотеза, но оставя място за съмнение за наличие на характерни особености, които не се манифестират в настоящия анализ, поради малкия

размер на извадката. Данните показват наличие на някои специфики, които могат да бъдат открити и детерминирани чрез подробен анализ на отношенията в различните социални кръгове. Затова, анализът трябва да бъде допълнен, чрез подробно проучване на характерните нюанси в получените от изследването данни за социалните интеракции на двете групи ученици.

За да бъдат открити нюансите на получения резултат е необходимо анализът да се разшири и конкретизира за различните типове отношения. За целта са формулирани съответни за всяка една категория отношения статистически хипотези:

H₀: Не съществува статистически значима разлика в броя на посочваните взаимоотношения, в зависимост от наличието на СНСУ.

H₁: Съществува статистически значима разлика в броя на посочваните взаимоотношения, в зависимост от наличието на СНСУ.

Получените от този подробен анализ резултати са анализирани детайлно за тези категории отношения, за които има основание да се отхвърли нулевата хипотеза. Тоест, за които са налице условия да се твърди, че демонстрират статистически значими разлики, обусловени от наличието на СНСУ.

ANOVA						
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Връстници в училище аз+те+	Between Groups	6,125	1	6,125	0,561	0,460
	Within Groups	327,750	30	10,925		
	Total	333,875	31			
Връстници в училище аз+те-	Between Groups	2,000	1	2,000	0,909	0,348
	Within Groups	66,000	30	2,200		
	Total	68,000	31			
Връстници в училище аз-те+	Between Groups	10,125	1	10,125	9,000	0,005
	Within Groups	33,750	30	1,125		
	Total	43,875	31			
Връстници в училище аз-те-	Between Groups	1,125	1	1,125	0,787	0,382
	Within Groups	42,875	30	1,429		
	Total	44,000	31			
Възрастни в училище аз+те+	Between Groups	0,281	1	0,281	0,067	0,797
	Within Groups	125,188	30	4,173		
	Total	125,469	31			
Възрастни в училище аз+те-	Between Groups	2,531	1	2,531	5,758	0,023
	Within Groups	13,188	30	0,440		
	Total	15,719	31			
Възрастни в училище аз-те+	Between Groups	3,781	1	3,781	4,459	0,043
	Within Groups	25,438	30	0,848		
	Total	29,219	31			
Възрастни в училище аз-те-	Between Groups	0,500	1	0,500	0,190	0,666
	Within Groups	79,000	30	2,633		
	Total	79,500	31			
Връстници извън училище аз+те+	Between Groups	0,281	1	0,281	0,021	0,887
	Within Groups	407,688	30	13,590		
	Total	407,969	31			
Връстници извън училище аз+те-	Between Groups	3,125	1	3,125	2,000	0,168
	Within Groups	46,875	30	1,563		
	Total	50,000	31			
Връстници извън училище аз-те+	Between Groups	0,781	1	0,781	1,623	0,212
	Within Groups	14,438	30	0,481		
	Total	15,219	31			
Връстници извън училище аз-те-	Between Groups	0,281	1	0,281	0,538	0,469
	Within Groups	15,688	30	0,523		
	Total	15,969	31			
Възрастни извън училище аз+те+	Between Groups	11,281	1	11,281	0,832	0,369
	Within Groups	406,688	30	13,556		
	Total	417,969	31			
Възрастни извън училище аз+те-	Between Groups	0,125	1	0,125	0,273	0,605
	Within Groups	13,750	30	0,458		
	Total	13,875	31			
Възрастни извън училище аз-те+	Between Groups	2,000	1	2,000	2,513	0,123
	Within Groups	23,875	30	0,796		
	Total	25,875	31			
Възрастни извън училище аз-те-	Between Groups	2,000	1	2,000	3,780	0,061
	Within Groups	15,875	30	0,529		
	Total	17,875	31			

Таблица 18. Резултати от дисперсионен анализ по типове взаимоотношения, в зависимост от наличието на СНСУ за учениците. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

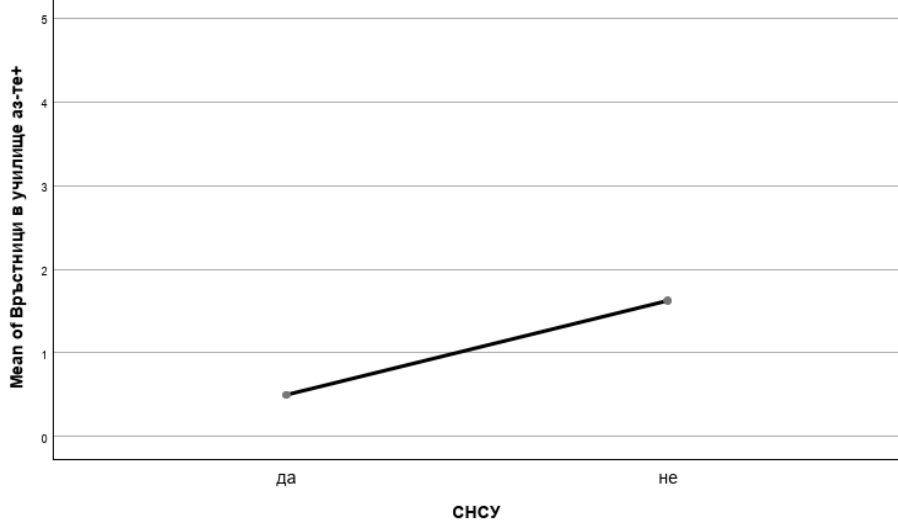
Критичната стойност на критерият на Фишър – F, при $\alpha=0,05$ и степени на свобода $\nu_1=1$ $\nu_2=30$ е 4,17. [по Стойчев, 2007, стр. 227] Следователно, категориите взаимоотношения, за които има основание да се счита, че се различават статистически значимо при учениците със СНСУ и при тези в норма, ще получават емпирични стойности на критерия $F_{\text{емп}} > 4,17$ и стойности на $\alpha_{\text{емп}} < 0,05$.

Тези условия са изпълнени за:

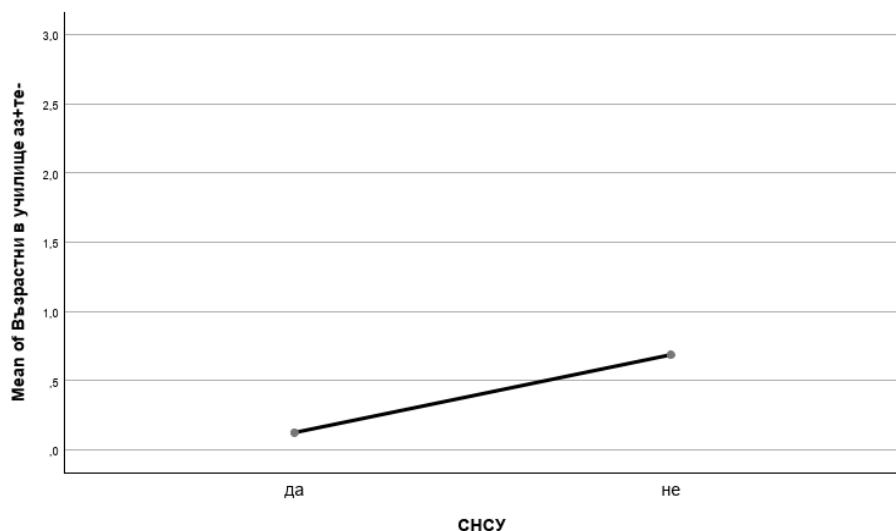
- Квадрант II (аз- те+) „Те ме предпочитат, аз тях не особено“ на кръга на връстниците в училище;
- Квадрант IV (аз+ те-) „Аз ги предпочитам, те мен не особено“ на кръга на възрастните в училище;
- Квадрант II (аз- те+) „Те ме предпочитат, аз тях не особено“ на кръга на възрастните в училище;

Въз основа на това може да се твърди, че за тези три типа отношения, има основание да се отхвърли нулевата хипотеза и да се приеме за вярна алтернативната H_1 : Съществува статистически значима разлика в броя на посочваните взаимоотношения, в зависимост от наличието на СНСУ.

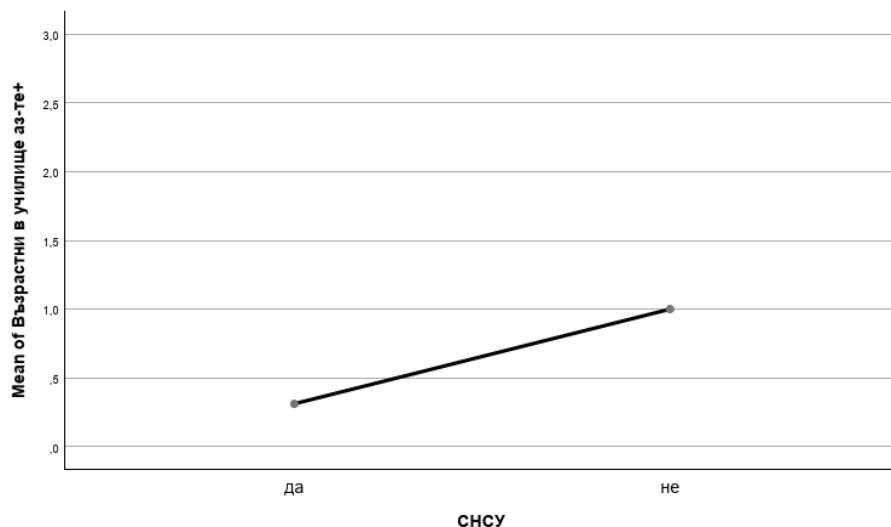
Разликата в средните стойности по тези категории отношения е визуализирана в следващите графики.

Графика 2. Среден брой посочвани взаимоотношения с връстници в училище от типа „Те ме предпочитат, аз тях не особено.“, в зависимост от наличието на СНСУ. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

Графика 3. Среден брой посочвани взаимоотношения с възрастни в училище от типа „Аз ги предпочитам, те мен не особено.“, в зависимост от наличието на СНСУ. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

Графика 4. Среден брой посочвани взаимоотношения с възрастни в училище от типа „Те ме предпочитат, аз тях не особено.“, в зависимост от наличието на СНСУ. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

Забелязаните в хода на подробния анализ разлики се визуализират добре и в графичното представяне на статистически значимите разлики в средния брой посочвани взаимоотношения. И за трите категории, учениците в норма посочват наличието на по-голям брой социални връзки. Тоест, предположението, че ще съществуват различия основно в посочваните неравностойни отношения се потвърждава, макар и не изцяло. Това може да се интерпретира, като затруднена способност за оценка на отношението на другите към личността при учениците със СНСУ. В контекста на посочените в глава 1.1.6. *Психологически особености на децата със СНСУ* затруднения при дискриминацията на емоциите и социалните релации, това предположение изглежда обосновано.

Вземайки предвид изложените до тук данни, може да се заключи, че макар и да се наблюдават повече на брой посочвани от учениците в норма социални връзки във всички социални кръгове, то тази разлика не е статистически значима в контекста на изследваните извадки. От друга страна, обаче, съществуват аспекти на социалните отношения, при които тези разлики са статистически значими. *Тоест, хипотеза № 1 се отхвърля частично, както и подточка „а.“ на същата.*

Проверка на хипотеза 2:

„Предполага се, че учениците със СНСУ демонстрират по-ниска съгласуваност на „Аз-образ“-а.“

Използвани са, както параметрични, така и непараметрични критерии. Извършени са дисперсионен, факторен и йерархичен клъстерен анализ, като са сравнени резултатите за всяка група изследвани лица.

За прилагането на различните методи са формулирани следните нулева и алтернативна хипотеза:

Н₀: Не съществува статистически значима разлика в съгласуваността на „Аз-образ“-а в зависимост от наличието на СНСУ.

Н₁: Съществува статистически значима разлика в съгласуваността на „Аз-образ“-а в зависимост от наличието на СНСУ.

Извършена е проверка на хипотеза за равенство на дисперсиите и дисперсионен анализ за проверка на формулираните хипотези. Получени са следните резултати:

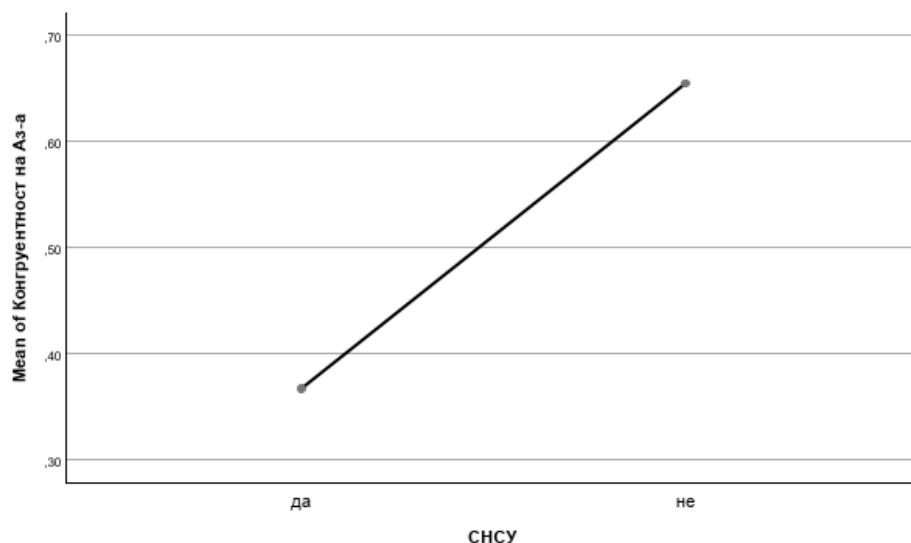
Independent Samples Test											
		Levene's Test for Equality of Variances			t-test for Equality of Means						
		F	Sig.		t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
										Lower	Upper
Конгруентност на Аз-а	Equal variances assumed	0,373	0,546		-2,323	29	0,027	-0,28777	0,12390	-0,54118	-0,03437
	Equal variances not assumed				-2,334	28,826	0,027	-0,28777	0,12331	-0,54003	-0,03551

Таблица 19. Проверка на хипотеза за равенство на дисперсиите и тест за равенство на средните. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Descriptives										
Конгруентност на Аз-а										
		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimum	Maximum	Between-Component Variance
						Lower Bound	Upper Bound			
да		15	0,3672	0,31822	0,08216	0,1910	0,5434	-0,18	0,73	
не		16	0,6550	0,36779	0,09195	0,4590	0,8510	-0,59	0,95	
Total		31	0,5158	0,36913	0,06630	0,3804	0,6512	-0,59	0,95	
Model	Fixed Effects			0,34475	0,06192	0,3891	0,6424			
	Random Effects				0,14393	-1,3131	2,3446			0,03373

Таблица 20. Описателна статистика, в зависимост от наличието и отсъствието на диагностицирани СНСУ. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Наблюдават се разлики в средната аритметична стойност на показателя в двете групи. При учениците със СНСУ („Наличие на СНСУ“ 1=да) средната стойност на коефициента на корелация между двата, изследвани „Аз-образ“-а, е 0,36, а за учениците в норма - 0,65. Стандартното отклонение и в двете групи е сходно, но размахът на двете извадки е различен. За групата на учениците в норма той е по-голям.

Графика 5. Средни стойности на коефициента на съгласуваност на „Аз-образ“-а, в зависимост от наличието на СНСУ. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

ANOVA

Конгруентност на Аз-а

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	,641	1	,641	5,394	,027
Within Groups	3,447	29	,119		
Total	4,088	30			

Таблица 21. Тестова статистика – дисперсионен анализ. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Емпиричната стойност на F-критерия на Фишър е показател за наличието на разлики във вътрешногруповата и междугруповата дисперсии в рамките на групите, които се формират в зависимост от стойността на дихотомния признак „Наличие на СНСУ“. Получената емпирична стойност на критерия е: $F_{emp.} = 5,394$ при степени на свобода $v_1=1$ $v_2=29 > F_{табл.}=4,17$; [по Стойчев, 2007, стр. 227] Стойността на полученото равнище на значимост на грешката $\alpha_{emp.}=0,027$ е по-малко от възприетото $\alpha=0,05$.

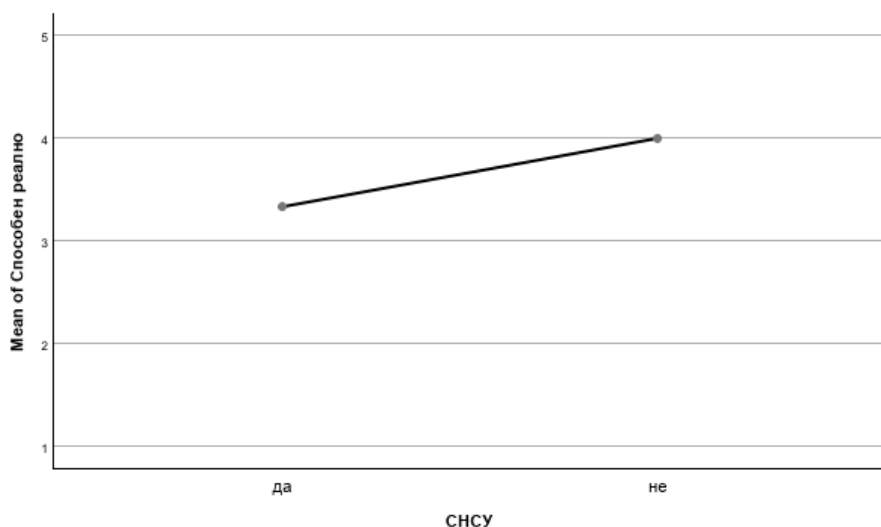
От последните две твърдения следва, че приемаме за вярна алтернативната хипотеза:

H_1 : Съществува статистически значима разлика в съгласуваността на „Аз-образ“-а в зависимост от наличието на СНСУ.

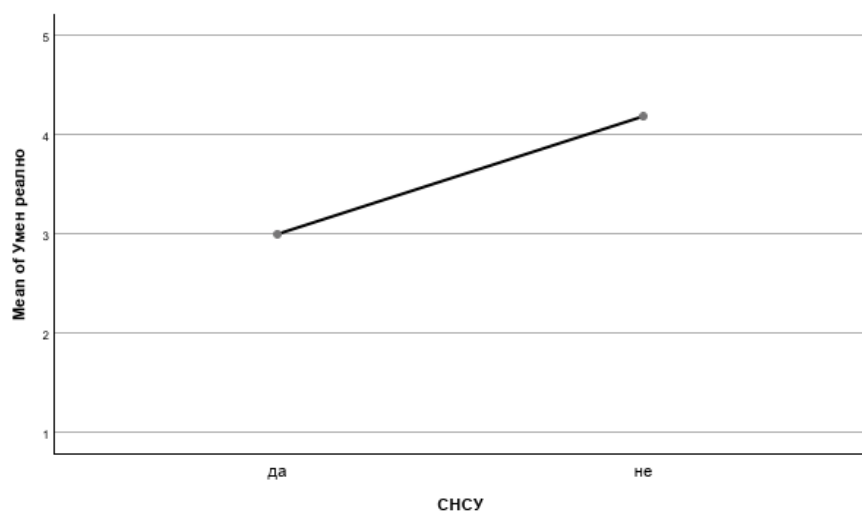
Макар и да не е във възможностите на настоящия анализ да покаже посока на връзка и причинно-следствените връзки между двете групи, все пак може да се заключи, че тази статистически значима разлика е в полза на по-ниско ниво на съгласуваност на „Аз“-концепцията у учениците със СНСУ. Това в голяма степен потвърждава предположенията, направени в глава 1.2.4. *Аз-идентификация и социално функциониране*. Затрудненията в оперирането с абстрактни концепции, вербална информация и по-голямата конфликтност на взаимоотношенията на учениците със СНСУ [по Левтерова, 2005], води нарушения във формирането на вътрешно съгласуван „Аз-образ“, състоящ се от конгруентни един на друг „Аз-образ“-и. Този тип нарушения създават условия за забавянето на формирането на идентичността, което поражда риск от неблагоприятен изход от предстоящата за възрастта личностна криза, възникване на объркване и забавяне на цялостното развитие на личността [по Ериксън, 2013]. Именно благоприятното личностно развитие се явява една от основните цели на училищното образование и на работата на специалните психолози. А настоящото заключение говори за идентификация на рисков фактор в това развитие, което закономерно поставя въпроса за възможните превантивни и терапевтични намеси, чрез които този риск да бъде минимизиран. За да се центрира и насочи целесъобразно работата по този проблем е необходимо да се потърсят качествените разлики в конкретика.

За да се открият качествените разлики в цялостния „Аз-образ“, обаче е необходимо да се потърсят различия в тенденцията за оценка на самите качества. За целта са сравнени средните стойности за всяко едно от качества, в контекста на всяко от двете сортирания.

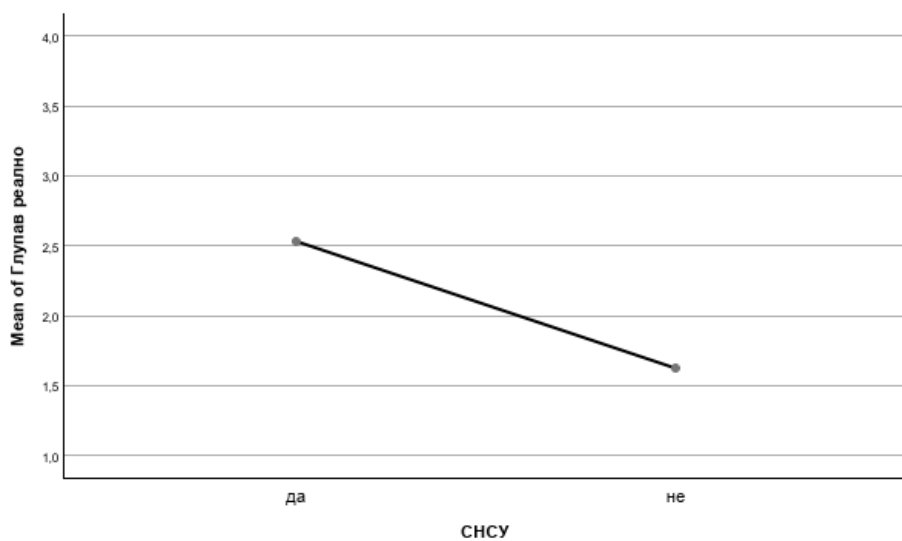
Чрез извършения анализ са установени статистически значими разлики между стойностите на средните аритметични стойности на качествата „Способен/способна (мога много неща)“, „Умен/умна“, „Глупав/а“ в контекста на „Аз-Реален“ и „Пренебрегван/а (нямат приятели)“ в контекста на „Аз-Идеален“.

Графика 6. Графично представяне на разликите в средоаритметичните по качеството „Способен/способна (мога много неща)“ в „Аз-Реален“. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

Графика 7. Графично представяне на разликите в средоаритметичните по качеството „Умен/ умна“ в „Аз-Реален“. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

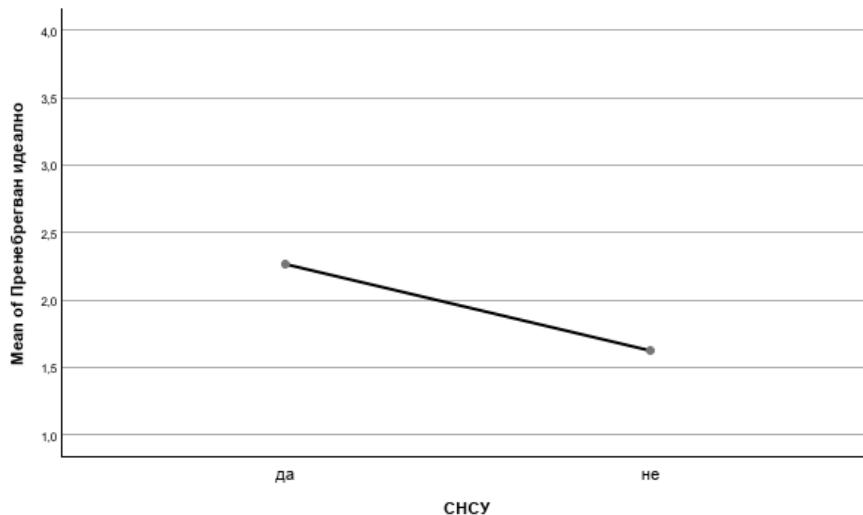

Графика 8. Графично представяне на разликите в средоаритметичните по качеството „Глупав/ глупава“ в „Аз-Реален“. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

Може да бъде намерена връзка между откритите значими разлики по оценката на релевантността към личността на тези три качества и вече описаните в глави 1.1.6. *Психологически особености на децата със СНСУ* и 1.2.2. *Специфика на социалните интеракции, обусловена от влиянието на психологическите особености на учениците със СНСУ*, характерни психологически особености. Тук може да се търси връзка с различни характерни особености, посочени в различни изследвания:

- езикови дефицити, импулсивност, неумение да се планира и довършва дадена дейност, неустойчивост на вниманието, затруднения в разбирането и семантичната обработка на абстрактни концепции [по Левтерова, 2005];
- трудности в лингвистичната преработка [по Матанова, 2016]
- по-ниската точност на преработка, затруднената способност за отсяване на нерелевантен за поставена задача материал, по-бавното вземане на решения и по-голямата склонност към импулсивност [по Грибанов, Рысина, 2011] и т.н.

Тези нарушения предизвикват не само затруднения в училищното образование на учениците със СНСУ, но и цялостна проблематика в развитието на когнитивните способности. Съществуването на такива затруднения, които поражда забавяне в усвояването на сложните когнитивни стратегии през разглеждания възрастов период, могат да доведат до цялостно снижаване на самооценката на интелектуалните способности. Това е и най-вероятната причина за съществено по-ниската оценка, която учениците със СНСУ приписват на тези способности. Съществува, обаче, статистически значимо различие и по качество, несвързано пряко с тези способности: по-висока оценка на качеството „Пренебрегван/а (нямам приятели)“ в „Аз-Идеален“.

Графика 9. Графично представяне на разликите в средоаритметичните по качеството „Пренебрегван/а (нямам приятели)“ в „Аз-Идеален“. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

Липсата на общуване и по-силно възприеманото пренебрежение от страна на другите при учениците със СНСУ, също е очакван резултат в светлината на описаните в глава 1.2.2. *Специфика на социалните интеракции, обусловена от влиянието на психологическите особености на учениците със СНСУ*, въздействия на психологическите особености на учениците със СНСУ върху социалната им среда. Тук също се откриват данни от други изследователи, посочващи различни, но релевантни на тази закономерност данни:

- Общи, макар и различни по характер нарушения на социалното общуване, вариращи от нежелание да се влезе в интеракция до хиперактивност. [по Левтерова, Атанасова, Тричков, 2016]
- Матанова (2003) посочва наличие на проблематично социално общуване, базирано на демонстрация на неприемливо поведение, неадекватна преценка на емоциите на другите, хиперактивност, агресивност и липса на внимание. [по Матанова, 2003];
- Посочените от Рюег (Ruegg), занижено самочувствие, деморализация [Ruegg, 2006];

- Общите дефицити в социалните умения [по Тодорова, 2016] и др.

В този контекст, може да се твърди, че съществува известна адекватност в оценката на учениците със СНСУ, отнасяща се до това, че в общият случай те не са предпочитани партньори за общуване сред връстниците си. Смисълът на това заключение може да бъде открит в необходимостта от центриране на определена превантивна и терапевтична намеса от страна на педагогическите специалисти. Такава работа, трябва да има за цел да намали негативното влияние на наличието на СНСУ в изграждането и поддържането на позитивна и отзивчива към учениците със СНСУ социална среда. Наличието на такава среда е от особена важност за здравословното личностно развитие на всички ученици, като за да се осъществи израстването на социалноангажирана и емпатична личност е необходимо да се придаде ценност на наличието на тази среда. Именно намаляването на тази ценност е уловена от посочените по-горе данни.

В обобщение може да се каже, че този анализ потвърждава данните, получени при разглеждането на подробните резултати от изследването с двете групи ученици. От това може да се направи извод, че основни характеристики на „Аз-образ“-а на учениците със СНСУ са:

- по-ниска самооценка на способностите и уменията за извършване на различни дейности;
- по-ниска самооценка на умствените възможности и потенциал, изразяваща се, както в ниска самооценка по качеството „Умен/умна“, така и по-висока по качеството „Глупав/а“ и
- приписване на по-малка ценност на популярността и наличието на много приятели.

В заключение може да се каже, че **хипотеза №2 се потвърждава, тъй като се откриват статистически значими различия, както в цялостната съгласуваност на „Аз-образ“-а, така и при оценяването на релевантността към личността на различните качества.**

Проверка на хипотеза 3:

„Предполага се наличието на завишено, спрямо показваното от връстниците, самочувствие. „

Принадлежността на извадката към нормално разпределена генерална съвкупност дава основание да се използват и параметрични методи за проверка на основната хипотеза. С помощта на параметричен и непараметричен метод ще бъдат проверени следните статистически хипотези:

H₀: Не съществува статистически значима разлика между нивата на показателя самочувствие в зависимост от наличието на СНСУ.

H₁: Съществува статистически значима разлика между нивата на показателя самочувствие в зависимост от наличието на СНСУ

В случай, че бъде доказана нулевата хипотеза, това би означавало, че двете групи, формирани въз основа на стойността по параметъра „Наличие на СНСУ“ са част от една и съща генерална съвкупност и не съществува разлика в самочувствието, обусловена от наличието на СНСУ. За да се провери това е извършена проверка за равенство на средните, на дисперсиите и дисперсионен анализ.

Independent Samples Test										
		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
Общ бал за самочувствие	Equal variances assumed	1,395	0,247	0,182	30	0,856	0,25000	1,36988	-2,54766	3,04766
	Equal variances not assumed			0,182	27,577	0,857	0,25000	1,36988	-2,55801	3,05801

Таблица 22. Общи резултати от проверката на хипотеза за равенство на дисперсиите и проверка на хипотезите за равенство на средните по наличие на СНСУ. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Descriptives										
Общ бал за самочувствие		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimum	Maximum	Between-Component Variance
						Lower Bound	Upper Bound			
да		16	27,8125	3,25000	0,81250	26,0807	29,5443	23,00	33,00	
не		16	27,5625	4,41163	1,10291	25,2117	29,9133	20,00	34,00	
Total		32	27,6875	3,81371	0,67417	26,3125	29,0625	20,00	34,00	
Model	Fixed Effects			3,87460	0,68494	26,2887	29,0863			
	Random Effects				,68494 ^a	-18,9845 ^a	36,3905 ^a			-0,90703

a. Warning: Between-component variance is negative. It was replaced by 0.0 in computing this random effects measure.

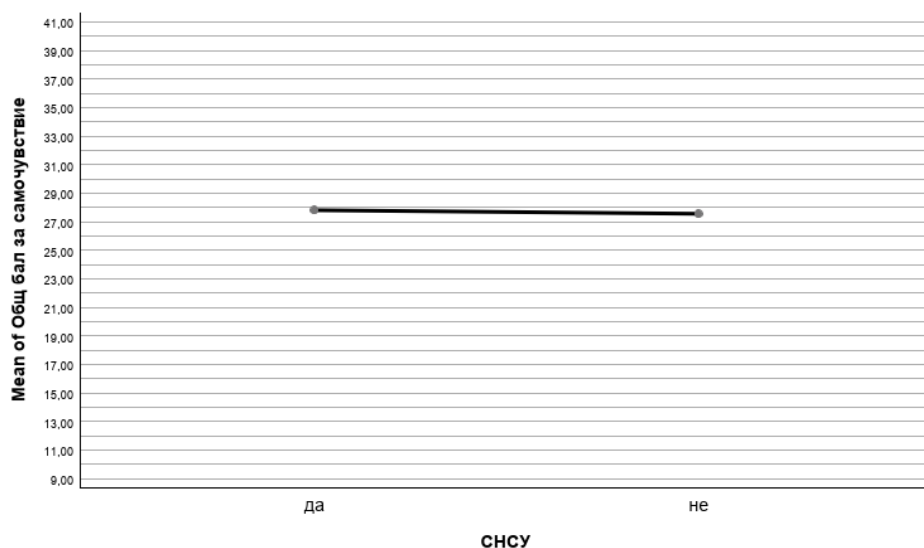
Таблица 23. Описателна статистика по общия бал за самочувствие в зависимост от наличието на СНСУ. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

ANOVA

Общ бал за самочувствие

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	,500	1	,500	,033	,856
Within Groups	450,375	30	15,013		
Total	450,875	31			

Таблица 24. Данни за вътрешногруповата и междугруповата дисперсия, получената емпирична стойност на коефициент на Фишер и стойността на получената стандартна грешка. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Графика 10. Средна стойност на общия бал за самочувствие, в зависимост от наличието на СНСУ у изследваните лица. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Извършените анализи показват, че средната стойност на показателя при учениците без СНСУ е по-ниска, като стойностите на дисперсията, стандартното отклонение и размаха са по-високи, интервалът на доверителност по-широк в сравнение с учениците със СНСУ. Получената стойност на коефициента на Фишър $F_{emp.} = 0,033$ при степени на свобода $v_1=1$ $v_2=30 < F_{табл.}=4,17$; [по Стойчев, 2007, стр. 227] Получената стойност $\alpha_{emp.}=0,856$ е по-голяма от възприетата $\alpha=0,05$.

От това следва, че за вярна се приема нулевата хипотеза - H_0 : Не съществува статистически значима разлика между нивата на по показателя самочувствие в зависимост от наличието на СНСУ.

Извършена е проверка на хипотезите с използването на критерия на Уитни-Ман.

Ranks

	СНСУ	N	Mean Rank	Sum of Ranks
Общ бал за самочувствие	да	16	16,47	263,50
	не	16	16,53	264,50
	Total	32		

Таблица 25. Средни рангове по групи. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Test Statistics^a

	Общ бал за самочувствие
Mann-Whitney U	127,500
Wilcoxon W	263,500
Z	-,019
Asymp. Sig. (2-tailed)	,985
Exact Sig. [2*(1-tailed Sig.)]	,985 ^b

a. Grouping Variable: СНСУ

b. Not corrected for ties.

Таблица 26. Тестова статистика – емпирични стойности на коефициентите и стандартната грешка. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Средният ранг по самочувствие на учениците със СНСУ е 16,47, а този на учениците в норма – 16,53. Получената емпирична стойност на коефициентът $U_{емп}=127,5 > U_{кр}=75$ и $\alpha_{емп}=0,985 > \alpha=0,05$, от което следва, че отново за вярна се приема нулевата хипотеза, че не съществува статистически значима разлика между двете групи.

Липсата на статистически значима разлика в нивото на самочувствието между двете групи ученици до известна степен опровергава посоченото от Рюег (Ruegg, 2006) (споменато подробно в глава 1.2.2. *Специфика на социалните интеракции, обусловена от влиянието на психологическите особености на учениците със СНСУ*) занижено самочувствие. Тези данни също така противоречат на изказаното в глава 1.2.5. *Самочувствие и социализация* предположение, че у учениците със СНСУ е възможно да се наблюдава нереалистично завишено самочувствие, формирано в следствие на усилията на учителите да не затрудняват прекомерно учениците си със СОП. Този резултат може да се интерпретира като наличие на реалистично, подкрепящо развитието самочувствие у учениците със СНСУ. Разглеждайки, обаче поставените в настоящия труд хипотези, **може да се твърди, че хипотеза №3 се отхвърля**. Липсата на различие в общия бал за самочувствие между двете групи изследвани лица е само единият аспект от разглеждането на характерните особености на сложния конструкт. Това се потвърждава от факта, че при изследваните ученици със и без СНСУ са забелязани големи разлики по средните стойности на отделни айтеми, които също трябва да бъдат проверени за статистическа значимост. Тези разлики могат да покажат наличието на характерни специфики в различните аспекти на самочувствието, които са част от сложните и противоречиви процеси, протичащи при формирането на самооценка на личността, описани от различните изследователи. Поради тази причина, разглеждането на подробните данни е от особена важност за крайното заключение по поставения въпрос.

Затова е приложен дисперсионен анализ за всеки един от айтемите. За всеки един айтем са формулирани нулева и алтернативна хипотеза, които гласят съответно:

H_0 : Не съществува статистически значима разлика по разглеждания айтем, обусловена от наличието на СНСУ.

H₁: Съществува статистически значима разлика по разглеждания айтем, обусловена от наличието на СНСУ.

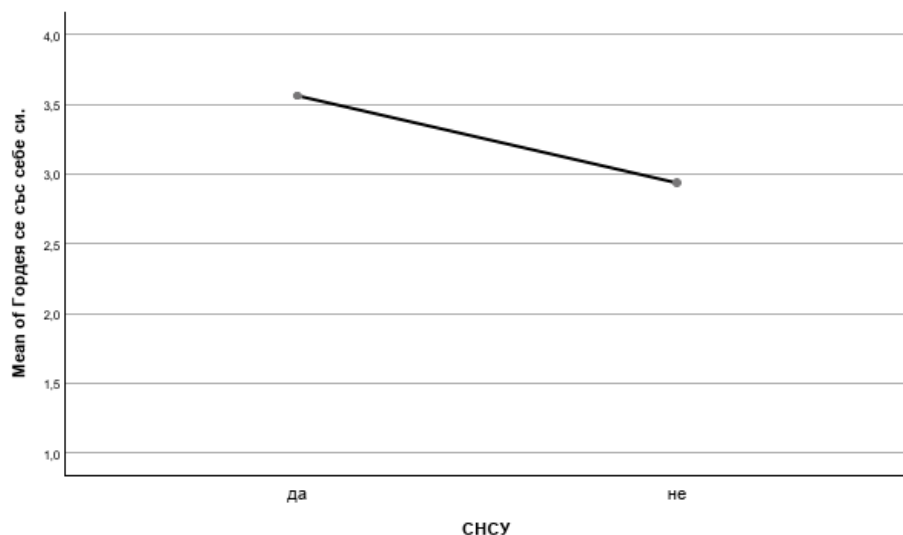
Резултатите са показани в общи таблици за всички айтеми.

		ANOVA				
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Като цяло съм доволен от себе си.	Between Groups	0,031	1	0,031	0,058	0,811
	Within Groups	16,188	30	0,540		
	Total	16,219	31			
Понякога мисля, че изобщо не съм добър.	Between Groups	0,281	1	0,281	0,332	0,569
	Within Groups	25,438	30	0,848		
	Total	25,719	31			
Чувствам, че имам много добри качества.	Between Groups	0,500	1	0,500	0,857	0,362
	Within Groups	17,500	30	0,583		
	Total	18,000	31			
Правя нещата така добре, както и другите	Between Groups	0,781	1	0,781	1,325	0,259
	Within Groups	17,688	30	0,590		
	Total	18,469	31			
Гордея се със себе си.	Between Groups	3,125	1	3,125	6,303	0,018
	Within Groups	14,875	30	0,496		
	Total	18,000	31			
Понякога се чувствам безполезен.	Between Groups	0,031	1	0,031	0,036	0,850
	Within Groups	25,688	30	0,856		
	Total	25,719	31			
Чувствам, че съм ценен човек.	Between Groups	0,281	1	0,281	0,458	0,504
	Within Groups	18,438	30	0,615		
	Total	18,719	31			
Иска ми се да уважавам себе си повече.	Between Groups	0,781	1	0,781	1,682	0,205
	Within Groups	13,938	30	0,465		
	Total	14,719	31			
Мисля, че се провалям често.	Between Groups	3,125	1	3,125	5,000	0,033
	Within Groups	18,750	30	0,625		
	Total	21,875	31			
Харесвам се.	Between Groups	0,125	1	0,125	0,200	0,658
	Within Groups	18,750	30	0,625		
	Total	18,875	31			

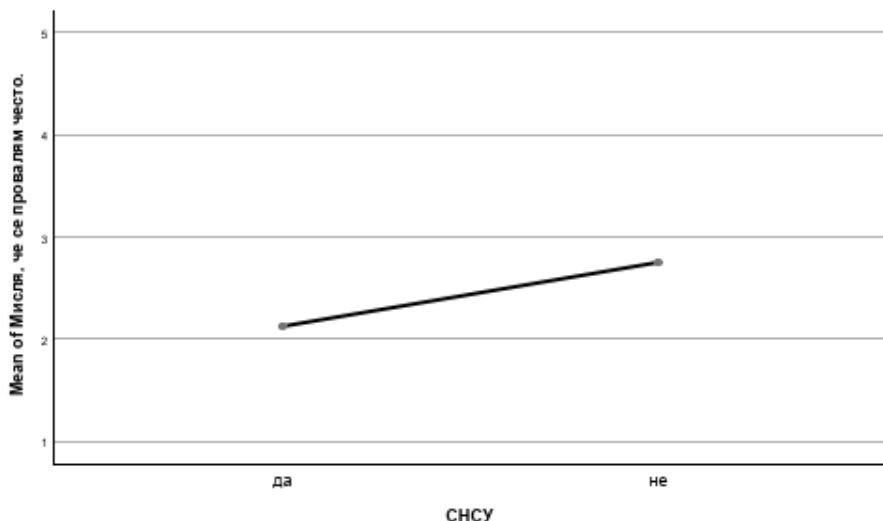
Таблица 27. Получени емпирични стойности от дисперсионен анализ. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

От изложените по-горе резултати от дисперсионен анализ може да се заключи, че нулевата хипотеза се отхвърля само за 2 айтема: „Гордея се със себе си.“ и „Мисля, че се провалям често.“. За тези два айтема емпиричната стойност на критерия F, както и стойността на α са по-малки от съответните критични и приети стойности. Поради това за тях се приема H₁: Съществува статистически значима разлика по разглеждания айтем, обусловена от наличието на СНСУ.

За всички останали айтеми, резултатите от проведения дисперсионен анализ показват, че няма причина да се отхвърли нулевата хипотеза и тя остава в сила за всеки един по отделно. Това означава, че за тях се приема за вярна H₀: Не съществува статистически значима разлика по разглеждания айтем, обусловена от наличието на СНСУ.

Графика 11. Графично представяне на стойността на средната аритметична по айтем „Гордея се със себе си.“, в зависимост от наличието на СНСУ. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Графика 12. Графично представяне на стойността на средната аритметична по айтем „Мисля, че се провалям често.“, в зависимост от наличието на СНСУ. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

От представените резултати може да се обобщи, че нивото на самочувствие не варира значимо в зависимост от наличието на СНСУ. В същото време, обаче, учениците със СНСУ се гордеят със собствената си личност повече от учениците в норма. Учениците със СНСУ, също так мислят, че се провалят по-малко от учениците в норма. Предполагаемо обяснение за възприеманото по-ниско ниво на неуспехи може да се намери във вече дискутираните в глава 1.2.5. *Самочувствие и социализация* особености на формирането на академичната им самооценка. Както е описано подробно в споменатата глава, в стремежът си да не демотивират учениците със СНСУ, учителите и другите педагогически специалисти им предоставят само задачи, с които те могат да се справят изцяло без особени проблеми, като в същото време дори и в случай на неуспех, учениците със СНСУ не получават наказанието (ниската морална и академична оценка, критика и т.н.), които получават учениците в норма. Това в известна степен обяснява и противоречието с посоченото от Рюег (Ruegg, 2006) занижено самочувствие, тъй като в самата същност на разглеждания конструкт стои сравнението между очаквано и постигнато. Тоест, липсата на показатели за занижено самочувствие в настоящото изследване, може да се обясни с различния аспект на изследване на самооценката. Наличието на подобни процеси, има обяснителна стойност и за двете открити характерни особености на самочувствието на учениците със СНСУ.

Дискутираното до тук показва, че макар и да няма статистически значима разлика в общото ниво на самочувствието между учениците със СНСУ и тези без, съществуват определени специфики, отнасящи се до възприятието на отделни компоненти от функционирането на личността и саморефлексията. Тези компоненти са свързани с усещането на гордост от себе си и саморефлексията за понесените неуспехи.

Оттук може да се заключи, че хипотеза №3 се отхвърля частично, тъй като съществуват характерни завишени нива на оценката по определени аспекти на самочувствието на учениците със СНСУ.

Проверка на хипотеза 4:

„Съгласуваността на „Аз-образ“-а и нивото на самочувствието на учениците със СНСУ не са полово специфични. „

За може да се твърди, че съществуват характерни, обусловени от наличието на определени нарушения, специфики е необходимо първо да се изяснят ефектите на факторите, характерни за всички изследвани лица. Един такъв фактор е полът на изследваните лица. Тъй като има данни за половоспецифични характеристики на личността, включително и на самочувствието (изследвайки 40 четиринадесет-годишни ученици в норма посочват, че самочувствието при момчетата е по-високо, а момичетата са по-критични към себе си, но не посочват статистическа проверка на хипотезата за статистически значими разлики за показателя у двата пола.). [Minev, Petrova, Mineva, Petkova, Strebkova, 2018], настоящото изследване проверява емпирично за наличието на такива взаимовръзки. Такава зависимост може да се предполага и при общата съгласуваност на компонентите на „Аз-образ“-а. Затова в настоящото изследване е извършена подробна проверка на тази вероятност, чрез използването на няколко различни статистически критерии.

Тъй като в дисертационния труд не са открити противоречия между данните получени от проверката на хипотезата по различните методи, тук е представен само първият компонент от проверка на хипотезата за равенство на дисперсиите, дисперсионен анализ.

		Independent Samples Test										
		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means							95% Confidence Interval of the Difference	
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	Lower	Upper		
Общ бал за самочувствие	Equal variances assumed	0,777	0,393	0,525	14	0,608	0,87500	1,66570	-2,69757	4,44757		
	Equal variances not assumed			0,525	13,571	0,608	0,87500	1,66570	-2,70819	4,45819		
Конгруентност на Аз-а	Equal variances assumed	0,121	0,734	-0,230	13	0,821	-0,03990	0,17311	-0,41387	0,33407		
	Equal variances not assumed			-0,231	12,776	0,821	-0,03990	0,17296	-0,41424	0,33444		

Таблица 28. Общи резултати от проверката на хипотеза за равенство на дисперсиите и проверка на хипотезите за равенство на средните по пол. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Резултатите от анализа са разгледани по всеки от двата изследвани признака.

За целта на анализа на данните от проверката на хипотезата, в частта ѝ отнасяща се до съгласуваността на „Аз-образ“-а, са формулирани следните нулева и алтернативна хипотеза:

H_0 : Не съществува статистически значима разлика в съгласуваността на „Аз-образ“-а в зависимост от пола на изследваните лица.

H_1 : Съществува статистически значима разлика в съгласуваността на „Аз-образ“-а в зависимост от пола на изследваните лица.

За проверката на статистическите хипотези е използван специализираният статистически софтуер IBM SPSS Statistics Version 25. Използван е интервал на гаранционна вероятност $P/95\%$ ($\alpha=0,05$). От проверката са получени следните резултати:

Descriptives

Конгруентност на Аз-а

		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence ... Lower Bound
момче		8	,3757	,33624	,11888	,0946
момиче		7	,4156	,33240	,12564	,1082
Total		15	,3943	,32297	,08339	,2155
Model	Fixed Effects			,33447	,08636	,2077
	Random Effects				,08636 ^a	-,7030 ^a

Таблица 29. Описателна статистика на показателя „Конгруентност на Аз-а“ (за съгласуваността на „Аз-образ“-а) в зависимост от пола на изследваното лице 1^{-ва} част. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

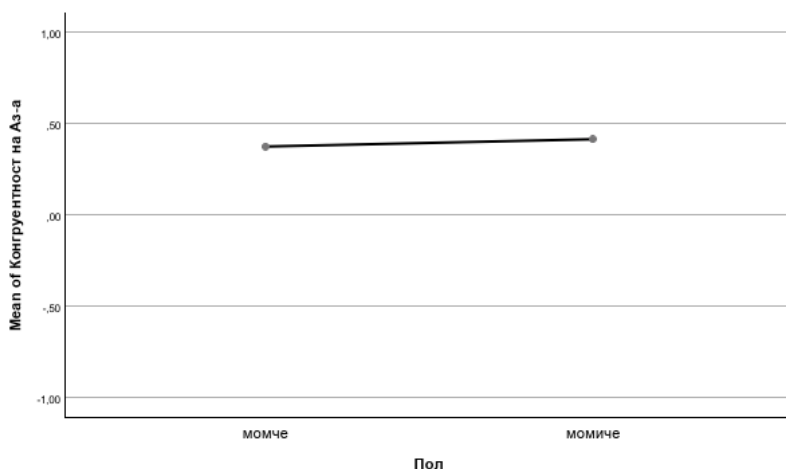
Конгруентност на Аз-а

		95% Confidence Interval for Mean		Between-Component Variance
		Upper Bound	Minimum	
момче		,6568	-,09	,68
момиче		,7230	-,18	,73
Total		,5732	-,18	,73
Model	Fixed Effects	,5809		
	Random Effects	1,4916 ^a		-,01419

a. Warning: Between-component variance is negative. It was replaced by 0.0 in computing this random effects measure.

Таблица 30. Описателна статистика на показателя „Конгруентност на Аз-а“ (за съгласуваността на „Аз-образ“-а) в зависимост от пола на изследваното лице 2^{-ва} част. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Изследваните лица са разпределени приблизително по равно по изследвания признак „пол“. Разликата в средната стойност на показателя „Конгруентност на Аз-а“ е 0,38 за момчетата и 0,42 за момичетата. Тоест, наблюдава се разлика по средна стойност. Стандартното отклонение на данните в двете групи е съответно 0,336 за момчетата и 0,332 за момичетата. Интервалът на доверителност е относително голям, като се има предвид стойностите, които изследвания показател приема (от -1 до +1). За момчетата долната граница е 0,95, а горната 0,66. При момичетата интервалът е още по-широк – долна граница 0,11 и горна 0,72. Това се дължи на голямата разлика в минималната и максималната измерени стойности на съгласуваността на „Аз-образ“-а и при двата пола. При момчетата те са съответно -0,09 и 0,68, а при момичетата са -0,18 и 0,73.

Графика 13. Средни стойности на коефициента на съгласуваност на „Аз-образ“-а, в зависимост от пола на изследваните лица. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

ANOVA

Конгруентност на Аз-а

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	,006	1	,006	,053	,821
Within Groups	1,454	13	,112		
Total	1,460	14			

Таблица 31. Данни за вътрешногруповата и междугруповата дисперсия, получената емпирична стойност на коефициент на Фишер и стойността на получената стандартна грешка. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Въз основа на сумата на квадратите на междугруповата и вътрешногруповата дисперсия, разликите в средните стойности и броят на лица в извадките е изчислена емпиричната стойност на F-критерия на Фишър. $F_{emp.} = 0,053$ при степени на свобода $\nu_1=1$ $\nu_2=13 < F_{табл.}=4,67$;

Стойността на полученото равнище на значимост $\alpha=0,821$ е по-голяма от възприетото $\alpha=0,05$.

От последните две твърдения следва, че алтернативната хипотеза се отхвърля и няма основание да се отхвърли нулевата такава. От това следва, че за вярна се приема:

H_0 : Не съществува статистически значима разлика в съгласуваността на „Аз-образ“-а в зависимост от пола на изследваните лица.

За проверката на втория компонент от хипотезата е извършен същия тип анализ по променливата „пол“ и „Общ бал самочувствие“. За целта на анализа са формулирани хипотези:

H_0 : Не съществува статистически значима разлика в общия бал на самочувствието в зависимост от пола на изследваните лица.

H_1 : Съществува статистически значима разлика в общия бал на самочувствието в зависимост от пола на изследваните лица.

За проверката на статистическите хипотези е използван специализираният статистически софтуер IBM SPSS Statistics Version 25. Отново се използва интервал на гаранционна вероятност $P/95\%$ ($\alpha=0,05$).

Descriptives

Общ бал за самочувствие

		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence ... Lower Bound
момче		8	28,2500	3,61544	1,27825	25,2274
момиче		8	27,3750	3,02076	1,06800	24,8496
Total		16	27,8125	3,25000	,81250	26,0807
Model	Fixed Effects			3,33140	,83285	26,0262
	Random Effects				,83285 ^a	17,2301 ^a

Таблица 32. Описателна статистика на показателя „Общ бал за самочувствие“ в зависимост от пола на изследваното лице 1^{-ва} част. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Descriptives

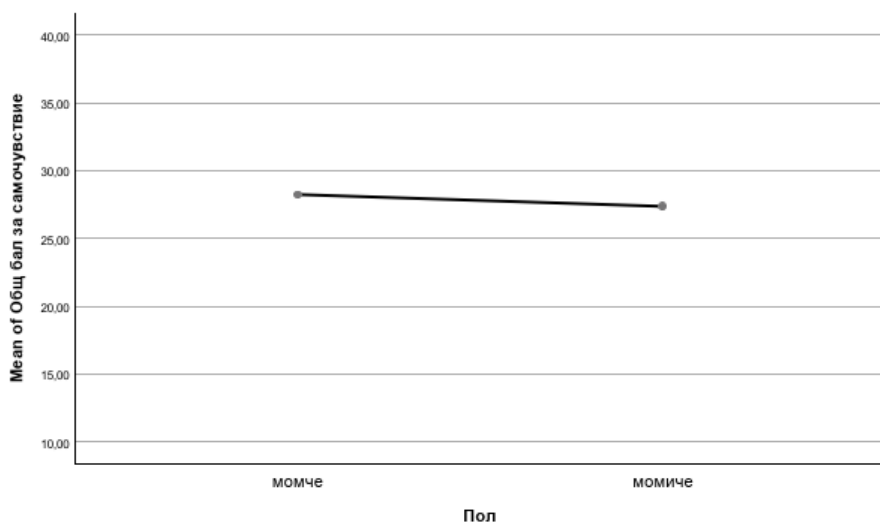
Общ бал за самочувствие

		95% Confidence Interval for Mean			Between-Component Variance
		Upper Bound	Minimum	Maximum	
момче		31,2726	23,00	33,00	
момиче		29,9004	23,00	33,00	
Total		29,5443	23,00	33,00	
Model	Fixed Effects	29,5988			
	Random Effects	38,3949 ^a			-1,00446

a. Warning: Between-component variance is negative. It was replaced by 0.0 in computing this random effects measure.

Таблица 33. Описателна статистика на показателя „Общ бал за самочувствие“ в зависимост от пола на изследваното лице 2^{-ра} част. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Данните от описателната статистика на извършеният анализ показват средна стойност на общия бал по скалата за самочувствие при момчетата от 27,38, а при момчетата – 28,25. Тоест, при момчетата е по-висок, но от друга страна, стандартното отклонение при момчетата е по-голямо – 3,62 при тях и 3,02 при момичетата. Размахът и в двете извадки съвпада – 10, при получени минимум 23 и максимум 33. Границите на интервалът на доверителност варират от 25,23 – 31,28 при момчетата, до 24,85-29,9 при момичетата.

Графика 14. Средни стойности на общия бал по адаптиран въпросник за самочувствието, в зависимост от пола на изследваните лица. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

ANOVA

Общ бал за самочувствие

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	3,063	1	3,063	,276	,608
Within Groups	155,375	14	11,098		
Total	158,438	15			

Таблица 34. Данни за вътрешногруповата и междугруповата дисперсия, получената емпирична стойност на коефициент на Фишер и стойността на получената стандартна грешка. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Получената емпиричната стойност на F-критерия на Фишър - $F_{emp.} = 0,276$ при степени на свобода $v_1=1$ $v_2=14 < F_{табл.}=4,60$; [по Велева, Русева, стр. 393] Трябва да се отбележи, че и при този анализ стойността на полученото равнище на значимост $\alpha=0,608$ е по-голяма от възприетото - $\alpha=0,05$.

От последните две твърдения следва, че съответно - алтернативната хипотеза се отхвърля и няма основание да се отхвърли нулевата такава. Анализът отново показва, че и по този компонент на проверката на хипотезата приемаме нулевата хипотеза:

H_0 : Не съществува статистически значима разлика в общия бал на самочувствието в зависимост от пола на изследваните лица.

Тези резултати опровергават наличието на по-висока самокритичност и по-ниско самочувствие у момичетата в тази възраст, като дават основание да се счита, че макар и безспорно да съществуват полови особености в динамиката на развитието на личността и „Аз“-а, то тези различия се изразяват в разлика в аспектите на процесите, а не в тяхната резултативност. Макар и този резултат да противоречи на заключението на Кокошкарлова, че съгласуваността на „Аз“-а е по-ниска у момичетата, тъй като те са по-самокритични към себе си [по Кокошкарлова, 1984], в настоящото изследване то дава основание да се счита, че откритите специфики в самочувствието и „Аз-образ“-а се дължат преимуществено на наличието на СНСУ, а не на различни други значими фактори, какъвто е полът на изследваните лица.

В заключение може да се каже, че въз основа на получените от тази проверка на статистическа хипотеза резултати може да се заключи, че **Хипотеза №4 се потвърждава. Тоест, съгласуваността на „Аз-образ“-а не е полово специфична.**

Проверка на хипотеза 5:

„Счита се, че при учениците със СНСУ, самочувствието е пряко свързано със съгласуваността на „Аз-образ“-а.“

За да може да се твърди, че съгласуваността на „Аз-образ“-а води със себе си високо самочувствие е необходимо, чрез използването на статистически инструменти да се провери за наличието и посоката на евентуалната връзка между двете измерени, чрез съответно – Q-сортиране и Въпросник за самочувствието по Розенберг (адаптиран), величини. За целта е проведен корелационен анализ с помощта на специализиран статистически софтуер IBM SPSS Statistics Version 25. Получените резултати са онагледени в следните таблици:

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Общ бал за самочувствие	27,8125	3,25000	16
Конгруентност на Аз-а	,3943	,32297	15

Таблица 35. Описателна статистика по променливите. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Описателната статистика показва средната аритметична за всяка от двете измерени величини (за „Общ бал за самочувствие“ – 27,81 и за „Съгласуваност на Аз-а“ – 0,39), стойността на стандартното отклонение във всяка съвкупност (за „Общ бал за самочувствие“ – 3,25 и за „Съгласуваност на Аз-а“ – 0,32), както и броят единици във всяка съвкупност (за „Общ бал за самочувствие“ – 16 и за „Съгласуваност на Аз-а“ – 15).

Correlations

		Общ бал за самочувствие	Конгруентност на Аз-а
Общ бал за самочувствие	Pearson Correlation	1	-,012
	Sig. (2-tailed)		,967
	N	16	15
Конгруентност на Аз-а	Pearson Correlation	-,012	1
	Sig. (2-tailed)	,967	
	N	15	15

Таблица 36. Получени коефициенти на корелация по Пирсън. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

Чрез използването на метода на Пирсън е получен коефициент на корелация $r = -0,12$. Това показва не просто липса на положителна зависимост, а наличие на много слаба отрицателна зависимост между двете величини. Поради малкия брой единици в съвкупността, обаче, е необходимо този резултат да бъде потвърден, чрез непараметричен критерий, който е по-подходящ за изследване на малък брой единици.

Correlations			Общ бал за самочувствие	Конгруентност на Аз-а
Kendall's tau_b	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	1,000	-0,031
		Sig. (2-tailed)		0,879
		N	16	15
	Конгруентност на Аз-а	Correlation Coefficient	-0,031	1,000
		Sig. (2-tailed)	0,879	
		N	15	15
Spearman's rho	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	1,000	-0,005
		Sig. (2-tailed)		0,987
		N	16	15
	Конгруентност на Аз-а	Correlation Coefficient	-0,005	1,000
		Sig. (2-tailed)	0,987	
		N	15	15

Таблица 37. Получени непараметрични коефициенти на корелация. (Експортирано от IBM SPSS Statistic Version 25)

В таблицата са показани получените стойности на коефициентите на корелация, получени чрез използването на непараметрични критерии – по Кендал и по Спирман.

По методиката на Кендал се открива коефициент на корелация $r = -0,031$, а по тази на Спирман – $r = -0,005$. Тоест, и двата получени показателя потвърждават извода направен от коефициента на корелация по Пирсън, че не съществува връзка между двете променливи. Този резултат показва, че двете концепции се развиват независимо една от друга в контекста на личността. Възможно е и да съществува известно влияние на концепцията за „Аз“-а върху цялостното състояние на личността, включително и върху самочувствието [по Роджърс, 2018], което обаче не може да бъде открито, чрез корелационния анализ между величините. Търсенето на аспектите на възможното взаимодействие изисква допълнителни изследвания, до чието провеждане би трябвало да се заключи, че съгласуваността на „Аз-образ“-а не обуславя нивото на самочувствието.

Оттук можем да заключим, че Хипотеза 5: не се потвърждава.

Проверка на хипотеза б:

„Допуска се наличие на зависимост между броя и насочеността на социалните връзки и нивото на самочувствието и съгласуваността на „Аз“-а.

а. Предполага се, че тази зависимост се изразява в повишаване на самочувствието и съгласуваността на „Аз“-а, при повече положително насочени социални интеракции.“

Изложената хипотеза съдържа в себе допускане, че съществува дадена статистически значима права (положителна) зависимост между броя на социалните връзки, като цяло, а също така и в тяхната насоченост. Това означава, че за проверката ѝ ще е необходимо да се извърши проверка на всеки един от елементите. Най-напред е извършен корелационен анализ по общите показатели. Получените корелационни коефициенти са визуализирани в таблицата.

Correlations

		Общ бал за самочувствие	Конгруентност на Аз-а	Общ брой посочвани взаимоотноше ния
Общ бал за самочувствие	Pearson Correlation	1	,240	-,043
	Sig. (2-tailed)		,194	,814
	N	32	31	32
Конгруентност на Аз-а	Pearson Correlation	,240	1	,212
	Sig. (2-tailed)	,194		,253
	N	31	31	31
Общ брой посочвани взаимоотношения	Pearson Correlation	-,043	,212	1
	Sig. (2-tailed)	,814	,253	
	N	32	31	32

Таблица 38. Коефициенти на корелация по параметричен критерий на Пирсън между общият бал на самочувствието, съгласуваността на „Аз-образ“-а и общия брой посочени социални връзки. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

Correlations					
		Общ бал за самочувствие	Конгруентност на Аз-а	Общ брой посочвани взаимоотноше ния	
Kendall's tau_b	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	1,000	0,184	-0,034
		Sig. (2-tailed)		0,164	0,793
		N	32	31	32
	Конгруентност на Аз-а	Correlation Coefficient	0,184	1,000	0,124
		Sig. (2-tailed)	0,164		0,339
		N	31	31	31
	Общ брой посочвани взаимоотношения	Correlation Coefficient	-0,034	0,124	1,000
		Sig. (2-tailed)	0,793	0,339	
		N	32	31	32
Spearman's rho	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	1,000	0,251	-0,068
		Sig. (2-tailed)		0,174	0,712
		N	32	31	32
	Конгруентност на Аз-а	Correlation Coefficient	0,251	1,000	0,195
		Sig. (2-tailed)	0,174		0,294
		N	31	31	31
	Общ брой посочвани взаимоотношения	Correlation Coefficient	-0,068	0,195	1,000
		Sig. (2-tailed)	0,712	0,294	
		N	32	31	32

Таблица 39. Коефициенти на корелация по непараметрични критерии на Кендал и Спирмън между общият бал на самочувствието, съгласуваността на „Аз-образ“-а и общия брой посочени социални връзки. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

Корелационният анализ не показва наличие на значими корелационни зависимости между трите параметъра. Използвани са един параметричен и два непараметрични критерия с цел да се осигури възможно най-голяма сигурност на получения резултат, с оглед неговия брой измервания в извадката. Резултатите от този анализ опровергават основната част на хипотезата за съществуването на пряка положителна връзка между нивото на самочувствието, съгласуваността на „Аз-образ“-а и броят на социалните връзки. За да бъде проверена и останалата част от хипотезата, трябва да бъде извършен подробен анализ за всеки отделен кръг на общуване.

		Correlations					
		Общ бал за самочувствие	Конгруентност на Аз-а	Връстници в училище аз+те+	Връстници в училище аз+те-	Връстници в училище аз-те+	Връстници в училище аз-те-
Общ бал за самочувствие	Pearson Correlation	1	0,240	0,151	-0,254	-0,074	-0,025
	Sig. (2-tailed)		0,194	0,409	0,160	0,688	0,893
	N	32	31	32	32	32	32
Конгруентност на Аз-а	Pearson Correlation	0,240	1	0,251	0,247	0,163	0,083
	Sig. (2-tailed)	0,194		0,174	0,181	0,381	0,657
	N	31	31	31	31	31	31
Връстници в училище аз+те+	Pearson Correlation	0,151	0,251	1	0,163	0,239	0,252
	Sig. (2-tailed)	0,409	0,174		0,374	0,189	0,165
	N	32	31	32	32	32	32
Връстници в училище аз+те-	Pearson Correlation	-0,254	0,247	0,163	1	0,229	,439 [*]
	Sig. (2-tailed)	0,160	0,181	0,374		0,208	0,012
	N	32	31	32	32	32	32
Връстници в училище аз-те+	Pearson Correlation	-0,074	0,163	0,239	0,229	1	,603 ^{**}
	Sig. (2-tailed)	0,688	0,381	0,189	0,208		0,000
	N	32	31	32	32	32	32
Връстници в училище аз-те-	Pearson Correlation	-0,025	0,083	0,252	,439 [*]	,603 ^{**}	1
	Sig. (2-tailed)	0,893	0,657	0,165	0,012	0,000	
	N	32	31	32	32	32	32

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).
 **. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Таблица 40. Коефициенти на корелация по параметричен критерий на Пирсън между общият бал на самочувствието, съгласуваността на „Аз-образ“-а и социални връзки в кръга на връстниците в училище. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

		Correlations						
		Общ бал за самочувствие	Конгруентност на Аз-а	Връстници в училище аз+те+	Връстници в училище аз+те-	Връстници в училище аз-те+	Връстници в училище аз-те-	
Kendall's tau_b	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	1,000	0,164	0,072	-0,172	-0,027	0,027
		Sig. (2-tailed)		0,164	0,587	0,225	0,849	0,850
		N	32	31	32	32	32	32
Конгруентност на Аз-а		Correlation Coefficient	0,184	1,000	0,188	0,229	0,139	0,005
		Sig. (2-tailed)	0,164		0,155	0,118	0,329	0,971
		N	31	31	31	31	31	31
Връстници в училище аз+те+		Correlation Coefficient	0,072	0,188	1,000	0,073	0,074	0,219
		Sig. (2-tailed)	0,587	0,155		0,604	0,603	0,122
		N	32	31	32	32	32	32
Връстници в училище аз+те-		Correlation Coefficient	-0,172	0,229	0,073	1,000	0,211	,419 [*]
		Sig. (2-tailed)	0,225	0,118	0,604		0,166	0,006
		N	32	31	32	32	32	32
Връстници в училище аз-те+		Correlation Coefficient	-0,027	0,139	0,074	0,211	1,000	,350 [*]
		Sig. (2-tailed)	0,849	0,329	0,603	0,166		0,023
		N	32	31	32	32	32	32
Връстници в училище аз-те-		Correlation Coefficient	0,027	0,005	0,219	,419 [*]	,350 [*]	1,000
		Sig. (2-tailed)	0,850	0,971	0,122	0,006	0,023	
		N	32	31	32	32	32	32
Spearman's rho	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	1,000	0,251	0,122	-0,221	-0,037	0,019
		Sig. (2-tailed)		0,174	0,506	0,224	0,843	0,919
		N	32	31	32	32	32	32
Конгруентност на Аз-а		Correlation Coefficient	0,251	1,000	0,249	0,302	0,175	0,005
		Sig. (2-tailed)	0,174		0,176	0,099	0,346	0,979
		N	31	31	31	31	31	31
Връстници в училище аз+те+		Correlation Coefficient	0,122	0,249	1,000	0,116	0,082	0,295
		Sig. (2-tailed)	0,506	0,176		0,526	0,654	0,101
		N	32	31	32	32	32	32
Връстници в училище аз+те-		Correlation Coefficient	-0,221	0,302	0,116	1,000	0,238	,482 ^{**}
		Sig. (2-tailed)	0,224	0,099	0,526		0,189	0,005
		N	32	31	32	32	32	32
Връстници в училище аз-те+		Correlation Coefficient	-0,037	0,175	0,082	0,238	1,000	,393 [*]
		Sig. (2-tailed)	0,843	0,346	0,654	0,189		0,026
		N	32	31	32	32	32	32
Връстници в училище аз-те-		Correlation Coefficient	0,019	0,005	0,295	,482 ^{**}	,393 [*]	1,000
		Sig. (2-tailed)	0,919	0,979	0,101	0,005	0,026	
		N	32	31	32	32	32	32

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).
 * Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Таблица 41. Коефициенти на корелация по непараметричен критерий на Кендал и Спирман между общият бал на самочувствието, съгласуваността на „Аз-образ“-а и социални връзки в кръга на връстниците в училище. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

В кръга на връстниците в училище се откриват две значими корелационни зависимости. Тези зависимости, обаче, са между броя на посочваните в „Нехаресвани, нелюбими хора“ социални връзки в две други категории отношения – в „Те ме предпочитат, аз тях не особено“ и в „Аз ги предпочитам, те мен не особено“. Не се откриват връзки със самочувствието или съгласуваността на „Аз-образ“-а..

		Correlations					
		Общ бал за самочувствие	Конгруентност на Аз-а	Възрастни в училище аз+те+	Възрастни в училище аз+те-	Възрастни в училище аз-те+	Възрастни в училище аз-те-
Общ бал за самочувствие	Pearson Correlation	1	0,240	0,247	-0,094	0,118	-0,292
	Sig. (2-tailed)		0,194	0,172	0,608	0,520	0,105
	N	32	31	32	32	32	32
Конгруентност на Аз-а	Pearson Correlation	0,240	1	0,077	0,053	0,213	0,080
	Sig. (2-tailed)	0,194		0,680	0,778	0,251	0,669
	N	31	31	31	31	31	31
Възрастни в училище аз+те+	Pearson Correlation	0,247	0,077	1	-0,206	0,158	-0,079
	Sig. (2-tailed)	0,172	0,680		0,258	0,386	0,668
	N	32	31	32	32	32	32
Възрастни в училище аз+те-	Pearson Correlation	-0,094	0,053	-0,206	1	0,255	0,074
	Sig. (2-tailed)	0,608	0,778	0,258		0,159	0,686
	N	32	31	32	32	32	32
Възрастни в училище аз-те+	Pearson Correlation	0,118	0,213	0,158	0,255	1	0,220
	Sig. (2-tailed)	0,520	0,251	0,386	0,159		0,225
	N	32	31	32	32	32	32
Възрастни в училище аз-те-	Pearson Correlation	-0,292	0,080	-0,079	0,074	0,220	1
	Sig. (2-tailed)	0,105	0,669	0,668	0,686	0,225	
	N	32	31	32	32	32	32

Таблица 42. Коефициенти на корелация по параметричен критерий на Пирсън между общият бал на самочувствието, съгласуваността на „Аз-образ“-а и социални връзки в кръга на възрастните в училище. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

		Correlations						
		Общ бал за самочувствие	Конгруентност на Аз-а	Възрастни в училище аз+те+	Възрастни в училище аз+те-	Възрастни в училище аз-те+	Възрастни в училище аз-те-	
Kendall's tau_b	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	1,000	0,184	0,145	-0,161	0,093	-0,164
		Sig. (2-tailed)		0,164	0,292	0,284	0,526	0,266
		N	32	31	32	32	32	32
Конгруентност на Аз-а	Конгруентност на Аз-а	Correlation Coefficient	0,184	1,000	0,019	-0,009	0,178	-0,036
		Sig. (2-tailed)	0,164		0,889	0,950	0,224	0,806
		N	31	31	31	31	31	31
Възрастни в училище аз+те+	Възрастни в училище аз+те+	Correlation Coefficient	0,145	0,019	1,000	-0,146	0,109	0,056
		Sig. (2-tailed)	0,292	0,889		0,346	0,472	0,712
		N	32	31	32	32	32	32
Възрастни в училище аз+те-	Възрастни в училище аз+те-	Correlation Coefficient	-0,161	-0,009	-0,146	1,000	0,277	,353'
		Sig. (2-tailed)	0,284	0,950	0,346		0,096	0,034
		N	32	31	32	32	32	32
Възрастни в училище аз-те+	Възрастни в училище аз-те+	Correlation Coefficient	0,093	0,178	0,109	0,277	1,000	,428''
		Sig. (2-tailed)	0,526	0,224	0,472	0,096		0,008
		N	32	31	32	32	32	32
Възрастни в училище аз-те-	Възрастни в училище аз-те-	Correlation Coefficient	-0,164	-0,036	0,056	,353'	,428''	1,000
		Sig. (2-tailed)	0,266	0,806	0,712	0,034	0,008	
		N	32	31	32	32	32	32
Spearman's rho	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	1,000	0,251	0,194	-0,198	0,114	-0,208
		Sig. (2-tailed)		0,174	0,288	0,278	0,536	0,254
		N	32	31	32	32	32	32
Конгруентност на Аз-а	Конгруентност на Аз-а	Correlation Coefficient	0,251	1,000	0,031	-0,007	0,231	-0,040
		Sig. (2-tailed)	0,174		0,868	0,971	0,211	0,832
		N	31	31	31	31	31	31
Възрастни в училище аз+те+	Възрастни в училище аз+те+	Correlation Coefficient	0,194	0,031	1,000	-0,175	0,131	0,058
		Sig. (2-tailed)	0,288	0,868		0,339	0,474	0,754
		N	32	31	32	32	32	32
Възрастни в училище аз+те-	Възрастни в училище аз+те-	Correlation Coefficient	-0,198	-0,007	-0,175	1,000	0,292	,385'
		Sig. (2-tailed)	0,278	0,971	0,339		0,105	0,030
		N	32	31	32	32	32	32
Възрастни в училище аз-те+	Възрастни в училище аз-те+	Correlation Coefficient	0,114	0,231	0,131	0,292	1,000	,452''
		Sig. (2-tailed)	0,536	0,211	0,474	0,105		0,009
		N	32	31	32	32	32	32
Възрастни в училище аз-те-	Възрастни в училище аз-те-	Correlation Coefficient	-0,208	-0,040	0,058	,385'	,452''	1,000
		Sig. (2-tailed)	0,254	0,832	0,754	0,030	0,009	
		N	32	31	32	32	32	32

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Таблица 43. Коефициенти на корелация по непараметричен критерий на Кендал и Спирман между общият бал на самочувствието, съгласуваността на „Аз-образ“-а и социални връзки в кръга на възрастните в училище. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

С параметричният критерий на Пирсън не се откриват значими корелационни зависимости в кръга на възрастните в училище, но непараметричните критерии на Кендал и Спирман, показват наличието на две такива връзки. Но и тук откритите връзки са между вътрешните категории на неравностойните взаимоотношения (аз- те+ и аз- те-, както и аз+ те- и аз- те-) и не засягат търсеният в тази хипотеза проблем.

Correlations							
		Общ бал за самочувствие	Конгруентност на Аз-а	Връстници извън училище аз+те+	Връстници извън училище аз+те-	Връстници извън училище аз-те+	Връстници извън училище аз-те-
Общ бал за самочувствие	Pearson Correlation	1	0,240	-0,072	-0,343	-0,331	-0,043
	Sig. (2-tailed)		0,194	0,697	0,055	0,064	0,813
	N	32	31	32	32	32	32
Конгруентност на Аз-а	Pearson Correlation	0,240	1	-0,093	-0,232	0,056	-0,074
	Sig. (2-tailed)	0,194		0,620	0,209	0,766	0,691
	N	31	31	31	31	31	31
Връстници извън училище аз+те+	Pearson Correlation	-0,072	-0,093	1	-0,033	-0,167	0,223
	Sig. (2-tailed)	0,697	0,620		0,857	0,361	0,221
	N	32	31	32	32	32	32
Връстници извън училище аз+те-	Pearson Correlation	-0,343	-0,232	-0,033	1	,480*	0,327
	Sig. (2-tailed)	0,055	0,209	0,857		0,005	0,067
	N	32	31	32	32	32	32
Връстници извън училище аз-те+	Pearson Correlation	-0,331	0,056	-0,167	,480*	1	0,054
	Sig. (2-tailed)	0,064	0,766	0,361	0,005		0,769
	N	32	31	32	32	32	32
Връстници извън училище аз-те-	Pearson Correlation	-0,043	-0,074	0,223	0,327	0,054	1
	Sig. (2-tailed)	0,813	0,691	0,221	0,067	0,769	
	N	32	31	32	32	32	32

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Таблица 44. Коефициенти на корелация по параметричен критерий на Пирсън между общият бал на самочувствието, съгласуваността на „Аз-образ“-а и социални връзки в кръга на връстниците извън училище. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

Correlations								
		Общ бал за самочувствие	Конгруентност на Аз-а	Връстници извън училище аз+те+	Връстници извън училище аз+те-	Връстници извън училище аз-те+	Връстници извън училище аз-те-	
Kendall's tau_b	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	1,000	0,184	-0,031	-0,188	-0,233	-0,072
		Sig. (2-tailed)		0,164	0,817	0,197	0,117	0,626
		N	32	31	32	32	32	32
Конгруентност на Аз-а	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	0,184	1,000	0,034	0,116	0,083	-0,009
		Sig. (2-tailed)	0,164		0,797	0,421	0,573	0,954
		N	31	31	31	31	31	31
Връстници извън училище аз+те+	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	-0,031	0,034	1,000	-0,080	-0,123	0,064
		Sig. (2-tailed)	0,817	0,797		0,582	0,406	0,666
		N	32	31	32	32	32	32
Връстници извън училище аз+те-	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	-0,188	0,116	-0,080	1,000	,518*	,347*
		Sig. (2-tailed)	0,197	0,421	0,582		0,001	0,033
		N	32	31	32	32	32	32
Връстници извън училище аз-те+	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	-0,233	0,083	-0,123	,518*	1,000	0,122
		Sig. (2-tailed)	0,117	0,573	0,406	0,001		0,461
		N	32	31	32	32	32	32
Връстници извън училище аз-те-	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	-0,072	-0,009	0,064	,347*	0,122	1,000
		Sig. (2-tailed)	0,626	0,954	0,666	0,033	0,461	
		N	32	31	32	32	32	32
Spearman's rho	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	1,000	0,251	-0,045	-0,222	-0,295	-0,092
		Sig. (2-tailed)		0,174	0,808	0,222	0,101	0,618
		N	32	31	32	32	32	32
Конгруентност на Аз-а	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	0,251	1,000	0,053	0,139	0,112	-0,011
		Sig. (2-tailed)	0,174		0,777	0,455	0,547	0,953
		N	31	31	31	31	31	31
Връстници извън училище аз+те+	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	-0,045	0,053	1,000	-0,106	-0,162	0,073
		Sig. (2-tailed)	0,808	0,777		0,562	0,375	0,691
		N	32	31	32	32	32	32
Връстници извън училище аз+те-	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	-0,222	0,139	-0,106	1,000	,567*	,385*
		Sig. (2-tailed)	0,222	0,455	0,562		0,001	0,029
		N	32	31	32	32	32	32
Връстници извън училище аз-те+	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	-0,295	0,112	-0,162	,567*	1,000	0,137
		Sig. (2-tailed)	0,101	0,547	0,375	0,001		0,456
		N	32	31	32	32	32	32
Връстници извън училище аз-те-	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	-0,092	-0,011	0,073	,385*	0,137	1,000
		Sig. (2-tailed)	0,618	0,953	0,691	0,029	0,456	
		N	32	31	32	32	32	32

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Таблица 45. Коефициенти на корелация по непараметричен критерии на Кендал и Спирман между общият бал на самочувствието, съгласуваността на „Аз-образ“-а и социални връзки в кръга на връстниците извън училище. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

По методът на Пирсън се открива една статически значима корелация, между две категории връзки с връстници извън училище – „аз- те+“ и „аз+ те-„. Непараметричните корелационни анализи потвърждават това, като показват приблизително същите стойности. Но и в този кръг връзки не се откриват зависимости, засягащи самочувствието и съгласуваността на „Аз-образ“-а.

		Correlations						
		Общ бал за самочувствие	Конгруентност на Аз-а	Възрастни извън училище аз+те+	Възрастни извън училище аз+те-	Възрастни извън училище аз-те+	Възрастни извън училище аз-те-	
Общ бал за самочувствие	Pearson Correlation	1	0,240	0,133	0,030	-0,034	-0,185	
	Sig. (2-tailed)		0,194	0,468	0,870	0,855	0,310	
	N	32	31	32	32	32	32	
Конгруентност на Аз-а	Pearson Correlation	0,240	1	0,276	-0,254	0,253	0,171	
	Sig. (2-tailed)	0,194		0,132	0,168	0,170	0,357	
	N	31	31	31	31	31	31	
Възрастни извън училище аз+те+	Pearson Correlation	0,133	0,276	1	-,375*	0,014	0,051	
	Sig. (2-tailed)	0,468	0,132		0,034	0,940	0,780	
	N	32	31	32	32	32	32	
Възрастни извън училище аз+те-	Pearson Correlation	0,030	-0,254	-,375*	1	,416*	0,056	
	Sig. (2-tailed)	0,870	0,168	0,034		0,018	0,763	
	N	32	31	32	32	32	32	
Възрастни извън училище аз-те+	Pearson Correlation	-0,034	0,253	0,014	,416*	1	,738**	
	Sig. (2-tailed)	0,855	0,170	0,940	0,018		0,000	
	N	32	31	32	32	32	32	
Възрастни извън училище аз-те-	Pearson Correlation	-0,185	0,171	0,051	0,056	,738**	1	
	Sig. (2-tailed)	0,310	0,357	0,780	0,763	0,000		
	N	32	31	32	32	32	32	

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).
 **. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Таблица 46. Коефициенти на корелация по параметричен критерий на Пирсън между общият бал на самочувствието, съгласуваността на „Аз-образ“-а и социални връзки в кръга на възрастните извън училище. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

		Correlations						
		Общ бал за самочувствие	Конгруентност на Аз-а	Възрастни извън училище аз+те+	Възрастни извън училище аз+те-	Възрастни извън училище аз-те+	Възрастни извън училище аз-те-	
Kendall's tau_b	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	1,000	0,184	0,082	-0,085	-0,039	
		Sig. (2-tailed)		0,164	0,540	0,570	0,795	
		N	32	31	32	32	32	
Конгруентност на Аз-а	Конгруентност на Аз-а	Correlation Coefficient	0,184	1,000	,286*	-0,275	0,166	
		Sig. (2-tailed)	0,164		0,032	0,065	0,264	
		N	31	31	31	31	31	
Възрастни извън училище аз+те+	Възрастни извън училище аз+те+	Correlation Coefficient	0,082	,286*	1,000	-,330*	-0,043	
		Sig. (2-tailed)	0,540	0,032		0,029	0,777	
		N	32	31	32	32	32	
Възрастни извън училище аз+те-	Възрастни извън училище аз+те-	Correlation Coefficient	-0,085	-0,275	-,330*	1,000	,466*	
		Sig. (2-tailed)	0,570	0,065	0,029		0,006	
		N	32	31	32	32	32	
Възрастни извън училище аз-те+	Възрастни извън училище аз-те+	Correlation Coefficient	-0,039	0,166	-0,043	,466*	1,000	
		Sig. (2-tailed)	0,795	0,264	0,777	0,006		
		N	32	31	32	32	32	
Възрастни извън училище аз-те-	Възрастни извън училище аз-те-	Correlation Coefficient	-0,201	0,046	0,006	-0,008	,477**	
		Sig. (2-tailed)	0,177	0,755	0,968	0,962	0,004	
		N	32	31	32	32	32	
Spearman's rho	Общ бал за самочувствие	Correlation Coefficient	1,000	0,251	0,125	-0,090	-0,048	
		Sig. (2-tailed)		0,174	0,496	0,625	0,793	
		N	32	31	32	32	32	
Конгруентност на Аз-а	Конгруентност на Аз-а	Correlation Coefficient	0,251	1,000	,380*	-0,331	0,201	
		Sig. (2-tailed)	0,174		0,035	0,069	0,279	
		N	31	31	31	31	31	
Възрастни извън училище аз+те+	Възрастни извън училище аз+те+	Correlation Coefficient	0,125	,380*	1,000	-,396*	-0,052	
		Sig. (2-tailed)	0,496	0,035		0,025	0,779	
		N	32	31	32	32	32	
Възрастни извън училище аз+те-	Възрастни извън училище аз+те-	Correlation Coefficient	-0,090	-0,331	-,396*	1,000	,501*	
		Sig. (2-tailed)	0,625	0,069	0,025		0,004	
		N	32	31	32	32	32	
Възрастни извън училище аз-те+	Възрастни извън училище аз-те+	Correlation Coefficient	-0,048	0,201	-0,052	,501*	1,000	
		Sig. (2-tailed)	0,793	0,279	0,779	0,004		
		N	32	31	32	32	32	
Възрастни извън училище аз-те-	Възрастни извън училище аз-те-	Correlation Coefficient	-0,242	0,053	0,004	-0,009	,492**	
		Sig. (2-tailed)	0,182	0,777	0,983	0,960	0,004	
		N	32	31	32	32	32	

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).
 **. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Таблица 47. Коефициенти на корелация по непараметричен критерий на Кендал и Спирман между общият бал на самочувствието, съгласуваността на „Аз-образ“-а и социални връзки в кръга на възрастните извън училище. (Експортирано от IBM SPSS Version 25)

В този кръг на общуване (възрастни извън училище) непараметричните критерии откриват слаба положителна връзка между съгласуваността на „Аз-образ“-а и броя взаимно положителни (аз+ те+) връзки с възрастни извън училище. Корелационният коефициент варира от 0,285 по метода на Кендал до 0,380 по метода на Спирман. Макар и да се открива и конституира с голяма вероятност, тази корелация е с твърде слаб коефициент за да бъде считана за значима.

Достатъчно силна корелация се открива (и по трите метода) между броя социални връзки с нехаресвани от лицето възрастни извън училище, които споделят негативното отношение и нехаресваните възрастни, които проявяват позитивно според лицето отношение (аз- те- и аз- те+). Също така се наблюдават връзки между броят на харесваните от лицето възрастни, които според него са негативно настроени към неговата личност и броя най-близки, любими възрастни извън училище (аз+ те- и аз+ те+). Тези корелации, обаче, макар и значими не потвърждават основната хипотеза.

Откритите силни и статистически значими корелации между различните категории взаимоотношения показват определени зависимости в изграждането на социалния кръг на общуване. Тези зависимости се отнасят предимно до отношенията, в които едната страна не споделя симпатиите на другата. Възможно е това, което свързва тези показатели да се дължи на наличието на критичност по отношение на социалните връзки у изследваното лице. Тоест, изследваните лица, които притежават критичност в преценката на емоционалното отношение, са склонни да я проявяват по отношение на преценката на различните взаимоотношения, в които участват. Възможно обяснение може да се открие и в трудностите в разпознаване на емоциите на събеседника [по Матанова, 2003], както и в затрудненията в разбирането на вербално представената информация, които са сред характерните психологически особености на учениците със СНСУ [по Левтерова, 2005].

Връщайки се на проверката на хипотезата може да се твърди, че **хипотеза №6 се опровергава изцяло**.

Проверка на хипотеза 7

„Предполага се наличието на нереалистична оценка на социалните си отношения в ученическия клас при учениците със СНСУ.“

Настоящото предположение е базирано на изложените в глава 1.2.2. *Специфика на социалните интеракции, обусловена от влиянието на психологическите особености на учениците със СНСУ* съображения за влиянието на психологическите особености, произтичащи от наличието на СНСУ върху социалния живот на засегнатите от тях ученици. В процеса на събиране и обработка на данните за проверка на тази хипотеза, обаче, се оказва, че не е необходимо прилагането на статистически критерий за проверката ѝ, тъй като както беше описано в глава 2.2.4 *Социометрично изследване*, при обработката на данните от социометричното изследване не е регистриран нито един избор, включващ някой от изследваните ученици със СНСУ. Това означава, че **хипотеза №7 се потвърждава изцяло** и оценката на създаваните от учениците със СНСУ социални връзки в ученическия клас е изцяло нереалистична и е валидна само и единствено за личното психологическо поле на изследваните, без да се споделя от останалите ученици в класовете, в които тези ученици учат. Тук отново се проявяват дефицитите в разбирането на ситуацията [по Левтерова, 2005], както и нарушенията в дискриминацията на емоциите и разпознаването на емоционалното състояние на другите [по Матанова, 2003], които от своя страна пречат на учениците със СНСУ да формират адекватно впечатление за отношението на другите към собствената им личност. Този извод допълва в голяма степен установеното до тук и създава пълнота на картината на социалния свят на учениците със СНСУ.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ:

Създаването на пълна картина на спецификите на социалните интеракции на учениците със СНСУ е особено трудна и комплексна задача, която предполага търсене на множество взаимовръзки

между различни аспекти на личността и средата, тяхната проява в действителността и качествените, и количествени измерители на тази проява. Настоящият труд внася известна яснота в тази картина, като предоставя данни по две основни дименсии на диференциалната структура на личността, както и за техните специфики в личността на учениците със СНСУ. Разгледано е и отражението на тези структурни особености в светлината на социалните интеракции в различни социални аспекти.

В настоящото изследване ясно се манифестира наличието на статистически значими разлики в посока на по-малко социални интеракции със съучениците, които включват наличието на предпочитание от страна на ученика със СНСУ и липсата на такова от страна на другия. Същото важи и за интеракциите със съученици, които изявяват предпочитания за общуване към ученика със СНСУ, но към които те не изявяват симпатии. Това е в сила и за кръга на учителите и другите педагогически специалисти в училище, които проявяват предпочитания към ученик със СНСУ, които не се споделят от изследваното лице. И трите открити характерни особености се отнасят до училищния живот на изследваните лица. В останалите сфери на общуване не се наблюдават разлики, спрямо връстниците в норма. Може да се предположи, че това се дължи на откритите характерни особености в „Аз-образ“-а на учениците със СНСУ, които засягат основно качества свързани най-вече с академичната им успеваемост – интелигентност (глупав-умен) и способности (способен, сръчен – неспособен, несръчен).

От друга страна, обаче, при учениците със СНСУ се открива и значително по-ниска от тази на връстниците им в норма, съгласуваност на „Аз-образ“-а. Наличието на такива по-ниски стойности на този показател е прието от изследователите (Роджърс, 2018, Кокошкарова, 1984) за показател за наличие на проблеми с психичното здраве на изследваното лице. Липсата на конгруентност в двата основни „Аз-образ“-а на личността води до ригидност и забавяне на личностното израстване, което може да засегне дългосрочно развитието на „Аз“-а и неговите аспекти. Подобно положение може да затрудни сериозно и междуличностните взаимодействия, поради липсата на съответност и гъвкавост на концепцията за личността. Също така може да бъде основа за възникването на нереалистична самооценка.

В цялост, нереалистично завишение на самочувствието при учениците със СНСУ не е открито в настоящото изследване. Въпреки това, са налице характерни специфики. Тези специфики показват, че учениците със СНСУ се гордеят повече от себе си, в сравнение с връстниците си в норма, като в същото време в сравнение с връстниците си в норма мислят, че се провалят по-рядко. Напълно възможно е второто описано явление да се дължи на нереалистично завишена оценка на собствените успехи или да има пряка връзка с позитивна дискриминация, проявявана спрямо тях в училищната среда (поставяне на по-лесни задачи, липса на критика и т.н.).

Важен извод от настоящото изследване е и че тези характерни особености не притежават полова специфичност. Тоест, отнасят се конкретно до спецификата на нарушението, а не до други характерни различия между изследваните лица. Но макар и безспорно да заема централно място в множество процеси в личността, съгласуваността на „Аз-образ“-а не показва силно, пряко влияние върху броя на социалните връзки на учениците. Единственият показател на социалните интеракции, който регистрира взаимодействие с тази категория на личността са взаимно позитивните връзки с възрастни извън училищната среда. Този ефект е особено интересен, тъй като дава допълнителна информация за процесите на формиране на „Аз-образ“-а у учениците със СНСУ.

В настоящото изследване не е регистрирано статистически значимо по-голямо относително възприятие у учениците със СНСУ по показателя „Обичан“. Търсенето на такова завишено възприятие е особено важно, защото липсата му показва, че не съществува тенденция учениците със СНСУ да получават повече подкрепа от родителите си и останалите значими други в семейната среда, което да подкрепя тяхното самочувствие и подпомага формирането на съгласуван „Аз-образ“. Това е особено важно, тъй като в настоящия труд е установена и една особено негативна тенденция, засягаща учениците със СНСУ в тяхната работна среда – ученическият клас. Това е тенденцията да остават незабелязани от съучениците си. Подобно игнориране би могло да има пагубно въздействие върху личността. Затова и оттук идва първата препоръка изведена въз основа на настоящата работа – да се продължи задълбоченото изследване на социалната среда на учениците със СНСУ в клас и да

се работи по посока на създаване на подходящи методи за намаляване на социалната им изолация и игнорирането им от съучениците. Положението на социална депривация, в което се оказват учениците със СНСУ, не съответства на принципите на българското образование. В тази посока е необходимо да се изработят нови подходи за подобряване на социализацията на тези ученици, сред средата на връстниците им. Друга препоръка, която може да бъде изведена от настоящия труд, засяга създаването на методика за работа с учениците със СНСУ, целяща да бъде подпомогнато създаването на цялостен, реалистичен и конгруентен образ за собствената им личност. Както вече беше описано, поощряването на самопознанието и предоставянето на необходимата психотерапевтична или консултативна подкрепа на учениците със СНСУ може да съдейства особено много за тяхното личностно израстване и развитие, както и за цялостното им психично здраве. Наличието на ниска съгласуваност на „Аз-образ“-а, установена с адаптирания в този труд инструмент, комбинирано с ниска оценка по качеството „Умен“ в контекста на „Аз-Реален“, може да бъде считана за сериозен предиктор на необходимостта от подкрепа и на СНСУ. За да бъде валидизиран изцяло този показател, обаче, е необходимо разширяване на изследванията с учениците със СНСУ на територията на цялата страна, за да може да се разшири още повече познанието за социалните процеси, възникващи при социализацията на учениците със СОП (като цяло) и да се потърсят начини да се фасилитира тяхното участие в училищния живот.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ:

Изследването на социалните интеракции на учениците със СНСУ е сложна и комплексна задача. В същото време, характеристиките на приобщаващото и интегрираното образование натоварват тази задача с изключителна актуалност и неотложност. Търсенето на специфичните особености на социалните интеракции на учениците със СНСУ е важен аспект на усилията за подобряване на училищната среда и изграждането на приобщаваща училищна култура, която да фасилитира участието на всички ученици в училищния и обществен живот. В този контекст, училищната среда може основателно да се разглежда като умален модел на обществото, включването в което, е една от основните цели на образованието по света и у нас. Създаването на пълноценни членове на това общество, както и на позитивна среда за развитие и пълно реализиране на целия потенциал на всеки един от тях, е най-важната задача на всеки един от нас. Наличието на такава среда гарантира пълното развитие на потенциалът на всички и способства за цялостното развитие и добруване на човечеството. Всеки един човек има своите специфични силни страни и качества, с които да допринесе за това развитие. Затова и нито един не бива да бъде изоставен и пренебрегнат. Търсенето на поле за развитие на всички е и основна цел на политиките, насочени към подпомагането на децата със СОП, като цяло. В този контекст, всяко едно научно изследване, насочено в тази посока, допринася за постигането на тази цел. Това обуславя актуалността и важността на изследванията върху различните типове нарушения във функционирането на личността. Адекватните методики за подпомагане и фасилитиране на личностното развитие и индивидуалния потенциал на всеки, преминава неизменно през подобен тип проучвания, в качеството им на инструмент за идентифициране на необходимостта от подкрепа в различни сфери. От настоящото изследване става ясно, че при учениците със СНСУ такава подкрепа е необходима в социалната сфера. Заниженият брой посочвани социални интеракции, неспоменаването им от техните съученици в социометричното изследване и занижената самооценка на когнитивните способности, които настоящият труд открива, идентифицират именно такава необходимост от подкрепа. Насочването на усилията на квалифицираните педагогически специалисти, работещи с учениците със СНСУ, към фасилитиране на участието им училищния живот би могло да подобри не само социалното общуване на тези ученици, но и да се превърне в предпоставка за по-добро развитие и по-високи академични постижения. Тъй като, пълноценното включване на учениците със СНСУ в социалната среда на съучениците им би могло да има подкрепата на целия ученически колектив при усвояването на знанията и уменията, заложените в учебните програми. Също така насочването на усилията в тази посока и успешната социализация в средата ще повишат значително и субективното усещане за благополучие и щастие у всички ученици.

ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Въпреки дадените препоръки може да се твърди, че настоящият труд предоставя значими оригинални научни приноси, изразяващи се както в предоставянето на нови знания, така и в създаването на адаптирани, подходящи за изследването на деца със СНСУ инструменти. Основните оригинални приноси на настоящия труд могат да бъдат обобщени в следните точки:

Теоретико-методически приноси:

1. Съставен е систематизиран преглед на научната литература и изследванията върху различните аспекти на СНСУ.
2. Разгледани са невропсихологическите основи на нарушението и различните предположения, засягащи етиологията на нарушенията.
3. Съставен е обзор на нормативната основа на обучението на ученици със СОП в българското приобщаващо образование.
4. Разгледано е влиянието на самото нарушение, както и на характерните психологически и възрастови особености на децата върху различните аспекти на социалната среда.

Практико-приложни приноси:

1. Разработена е на адаптация на инструмент за изследване на социалния кръг на общуване, подходяща за деца със СНСУ над 10-годишна възраст;
2. Разработена е адаптация на инструмент за изследване на самочувствието, подходяща за деца със СНСУ над 10-годишна възраст;
3. Разработена е адаптация на инструмент за изследване на съгласуваността на „Аз-образ“-а, подходяща за деца със СНСУ над 10-годишна възраст;
4. Разширени са познанията в научната област, чрез конституиране на непроучвани до сега характерни психологически особености в социалните интеракции, самочувствието и „Аз-образ“-а на учениците със СНСУ;
5. Създадена е обща представа за спецификите и проблематиката на социалните връзки на учениците със СНСУ в училище;
6. Разкрито е влиянието на различни фактори върху социалните интеракции на учениците със СНСУ.

Библиография:

1. Андреева, Л. (2007) Социално познание и междуличностно взаимодействие. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. София. ISBN 978-954-07-2515-4
2. Андрушенко. Т. (2002) Диагностические пробы в психологическом консультировании. Москва АСАОЕМА
3. Бардов. И. (2008) Експериментална психология . Втора част. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ ISBN 978-954-07-2737-0
4. Бижков.Г. (2003) Педагого-психологическа диагностика. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ ISBN954-07-1810-4 (ч.1)
5. Бърк. Л. (2012) Изследване на развитието през жизнения цикъл. Издателство „Дилок“. София. ISBN: 978-954-2902-15-7
6. Велева. А. Русева. М. (2016) Съвкупностният подход в статистиката. Издание второ (преработено и допълнено). Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. Пловдив. ISBN 978-619-202-199-3
7. Грибанов. А. Рысина Н. (2011) Особенности поведенческого реагирования у детей с дискалькулией. Экология детства. Экология человека, 7, 78-86. 2011.03 УДК 612.821:159.9.019.43-053.5+616-0728(045)
8. Десев. Л. (2000) Педагогическа психология. Аскони-издат. София. ISBN 954-8542-35-8
9. Десев. Л. (2010) Речник по психология. Шесто поправено и допълнено издание. София „Булгарика“. ISBN 954-8378-87-6
10. Джонев. С. (1996) Социална психология. Том 3 Малки групи. София „Софи-Р“ ISBN 954-638-035-0 (т.3)
11. Дилова. М. Папазова. Е. Коралов. М. (2017) Българска стандартизация на скалата за самооценка на Морис Розенберг. Psychological Thought, 2017, Vol. 10(1), 124–137, doi:10.5964/psyst.v10i1.211
12. Ериксън. Е. (2013) Идентичност: младост и криза. Рива. ISBN 978-954-320-443-4
13. Киселева. Н. (2011) Изучение структуры социального интеллекта у учащихся с несформированностью читательской деятельности. Специальное образование №3. Москва. УДК 376.37 ББК Ч437 ГСНТИ 14.29.01 КОД ВАК 13.00.03
14. Кокошкарлова. А. (1984) Психологично изследване на личността в клиничната практика. Медицина и физкултура. София
15. Левин. К. (2000) Теория поля в социальных науках. Реч. Санкт Петербург. ISBN 5-9628-0004-9

16. Левтерова. Д. (2005) Консултиране при обучителни трудности. Университетско издателство „Паисий Хилендарски”. Пловдив ISBN 954-423-333-4
17. Левтерова. Д. Атанасова. Ж. Тричков. И. (2016) Стратегии за работа с деца и ученици със специални образователни потребности. Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. Пловдив. ISBN 978-619-202-201-3
18. Левтерова. Д. Атанасова. Ж. Тричков. И. Костова. З. Сивакова. В. (2018) Психология на деца и ученици със специални образователни потребности. Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. Пловдив. ISBN 978-619-202-310-2
19. Матанова. В. (2003) Психология на аномалното развитие. Немезида. ISBN 954-961-556-1
20. Матанова. В. (2016) Детска невропсихология. Нарушения на екзекутивните функции. Стено. ISBN 978-954-449-884-9
21. Роджърс. К. (2018) Израстването на личността. Възгледът на един терапевт за психотерапията. Издателство „Изток-Запад“. София. ISBN 978-619-01-0356-1
22. Сорокин. В. (2003) Специальная психология. Институт специальной педагогики и психологии.
23. Стойчев. Д. (2007) Количествени методи за моделиране и диагностика в експерименталната педагогика, психология и социология. Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. ISBN 978-954-423-405-8
24. Тодорова. Е. (2016) Дислексия. Специфични нарушения на способността за учене. Нов български университет.
25. Kirk. S. (1968) Special education for handicapped children. First annual report of The National Advisory Committee on Handicapped children, U.S. Department of healthq education and welfare. Office of education. Special education for handicapped children toward fulfillment of the nation’s commitment. The First Annual Report of the National Advisory Committee on Handicapped Children
26. Aftab. R. Anam. A. (2019) Adult learning disabilities. September 2019 InnovAiT 12(11):175573801986937 DOI:10.1177/1755738019869377
27. Hammil. D. D. (1990) On Defining Learning Disabilities: An Emerging Consensus. Journal of Learning Disabilities, Volume 23, Number 2, February 1990, p. 74-84 DOI: 10.1177/002221949002300201
28. Minev. M. Petrova. B. Mineva. K. Petkova. M. Strebkova. R. (2018) Self-esteem in adolescents. Trakia Journal of Sciences 16(2), p. 114-118 DOI:10.15547/tjs.2018.02.007
29. Rosenberg, M. (1965). Society and the adolescent self-image. Princeton, NJ: Princeton University Press. Science 07 May 1965:Vol. 148, Issue 3671, pp. 804 DOI: 10.1126/science.148.3671.804

30. Ruegg. E. (2006) Social skills in children with learning disabilities: using psychotherapy in the classroom. *Annals of the American Psychotherapy Association*. Fall 2006. (Vol. 9, Issue 3) Pp. 14-21
31. Venkatesan. S. Lokesh. L. (2019) Impulsivity in students with specific learning disabilities. *The International Journal of Indian Psychology*. Volume 7. Issue 4. Pp. 37-47 ISSN 2348-5396 (e) ISSN: 2349-3429 (p) DIP: 18.01.005/20190704 DOI: 10.25215/0704.005
32. Wright. A. (2020) *Neuroscience online an electronic textbook for Neuroscience*. Chapter 8: Higher Cortical Functions: Language. University of Texas. Health Science Center at Houston. McGovern Medical School. <https://nba.uth.tmc.edu/neuroscience/> (последно посетен на 07.11.2020 в 14:44)

Списък на публикации по темата на дисертационния труд:

1. Фьодорова. М. (2018) *Проблемът за класификацията на дислексичните нарушения. Взаимодействие на преподавателя и студента в условията на университетското образование: традиции и иновации. Сборник научни доклади /Втора книга/. Асоциация на професорите от славянските страни /АПСС/ стр. 523-529 ISBN: 978-954-490-606-1*
2. Фьодорова. М. (2019) *Потенциалът на изследването на личността в обучението на ученици със СНСУ. Актуални политики и практики в образованието. Сборник доклади от научно-практическа конференция. Великотърновски университет „Св.св. Кирил и Методий“, Педагогически колеж – Плевен. стр. 167-171 ISBN: 978-619-91255-1-9*
3. Фьодорова-Радичева. М. (2020) *Скала за самочувствието на Розенберг, адаптирана за ученици със специфични нарушения на способността за учене. Е-списание Образование и развитие. Брой 6, 10.2020 г. ISSN 2603-3577*
4. Фьодорова-Радичева. М. (2020) *Адаптация на методологията за Q-сортиране за ученици със специфични нарушения на способността за учене. Ментализация и клинична практика. Доклади от Третия национален конгрес по клинична психология с международно участие, София, 2020. стр. 268-274. ISBN: 978-619-241-125-1*
5. Фьодорова-Радичева. М. (2021) *Сравнително изследване на социалните интеракции при ученици със специфични нарушения на способността за учене (Comparative study of social interactions in students with specific learning disabilities). Балканско научно обозрение. 2021. Т. 5. № 1(11) ISSN print: 2603-4867; ISSN online: 2683-1082. DOI: 10.34671/SCH.BSR.2021.0501.0004*

